

26353

T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

EL - CÂHİZ'İN (RİSÂLET'ÜL MUALLİMİN)
ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

- YÜKSEK LİSANS TEZİ -

Danışman :
Doç. Dr. Abdullah ÖZBEK

Hazırlayan :
Öğr. Grv. Muammer İPEK

KONYA - 1993

ÖNSÖZ

İnsan, eğitime muhtaç bir varlık olarak dünyaya gelir. Doğuştan itibaren alacağı eğitimin şekillendirilmesine göre hayatını yönlendirir. İstikbaldeki kişiliğini ve mevkisini bununla alır.

İnsanın, hayatı boyunca huzur ve sükun içerisinde yaşamasına etki eden en önemli faktör, eğitimidir. Aynı dünyada beraber yaşadığı diğer canlılardan kendisini ayıran önemli fark ta yine eğitimidir. En büyük eğitici olan Allah'ın son peygamber Hz. Muhammed (a.s.)'e gönderdiği islam dini, insanoğlu için dünya ve ahiret mutluluğunun kaynağıdır. Zira Allah insanoğlunun yararına ve zararına olan temel hususları Kur'an-ı Kerim'le bildirmiştir. Allah'ın elçisi ve büyük eğitici Hz. Peygamber, Kur'an'ı her vesilede açıklayan sözleriyle çevresindekileri aydınlatmış ve onların eğitimine yardımcı olmuştur.

İslam eğitim sisteminin ana kaynağı olan Kur'an, mükemmel ve kompleks bir müfredat programı özelliğini hâiz olmasıyla Hz. Peygamber (a.s.)'e öncülük yapmış diğer ilimleri de teşvik etmiştir. "Oku" emri ile de eğitim-öğretime yönelik en önemli evrensel mesaj hüviyetini kazanmıştır.

İslam eğitim sistemi, insanlığın dünya ve ahiret mutluluğunu hedeflediğine göre, bu sistem çarkı, zamanın kültür seviyesinin ve teknolojisinin ilerlemesine paralel olarak düzenlenmeğe ve geliştirilmeye ihtiyaç duyar.

Sahâbe devrinden itibaren içinde bulunduğumuz asra dek islam eğitim sisteminin bir hüviyet kazanmasına ve rayına oturtulmasında emek sarfetmiş eğitimciler arasından çok yönlü bir bilim adamı ve önemli bir sîma olan Câhız'ı, bu çalışmamızda anlamak, kendisinin hususan kaleme aldığı öğretmenlere, eğitim ve öğretime yönelik "Risâletü'l-Muallimîn" adlı değerli eserini incelemek, irdelemek istedik.

Zira, yaşadığımız devrin eksik yönlerini düzeltebilmemiz için mutlak surette geçmişlerin tarihi hakkında bilgiye sahip olmak ve onların tecrübelerinden istifade etmek zorundayız.

Câhız'ın söz konusu eserinin eğitim sistemimize katkıda bulunacağı ümidiyle

Arapça aslından dilimize çevirip, üzerinde bir araştırma yaparak bazı olumlu neticelere ulaşabileceğimiz kanaatini taşımaktayız.

Çalışma, bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan ibarettir. Giriş bölümünde problem ortaya konup, çalışmanın amacı ve önemi belirtilmiştir.

I. Bölümde Câhız'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

II. Bölümde, Câhız'ın öğretmenlerle ilgili ve çalışmamızın konusunu teşkil eden "Risâletü'l-Muallimîn" adlı eseri hakkında bilgi verilmiş, bununla beraber eserin munhtevasına göre bölümlendirilerek analizi yapılmıştır.

Çalışmanın III. Bölümünde de, eserin Arapça metni ve Türkçesi yer almaktadır. Eser, Türkçeye çevrilirken genellikle sözcüklerin lugat manasına imkân nisbetinde bağlı kalınmıştır. Bölümlerdeki bazı mecaz ifade eden kelimeler veya deyimler, topyekün te'vili yapılarak manalandırılmıştır. Gayret bizden, yardım Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
İÇİNDEKİLER	5
KISALTMALAR	6
GİRİŞ	
1 - PROBLEM	7
2 - ÇALIŞMANIN AMACI ve ÖNEMİ	8
I . BÖLÜM : CÂHİZ'İN HAYATI ve ESERLERİ	
1 - Hayatı :	8
2 - Eserleri :	12
II. BÖLÜM : " RİSÂLETÜ'L MUALLİMİN "	
1 - " Risâletü'l Muallimîn " hakkında bilgi	20
2 - Câhiz'in Eserinde Ele Aldığı Temel Konular ve Analizi	21
a - Öğretmenlik Mesleği ve Öğretmenlerin Vasıfları	22
b - Ücretle Eğitim - Öğretim	24
c - Çocuk Eğitimi	29
d - Kalem - Yazı - Kitap	37
e - Ezber - İlim ve İstinbât (hüküm çıkarma)	43
f - Edebiyat ve Şiir	46
g - İbâdet - Ticâret - Eğitim	51
h - Livâta	53
III . BÖLÜM :	
a - Eserin Arapça Metni	58
b - Eserin Türkçesi.....	85
SONUÇ	97
BİBLİYOGRAFYA	99

KISALTMALAR :

(a.s.) : Aleyhisselam.

(v.s.) : Vesaire.

(v.b.) : Ve benzeri

(a.g.e.) : Adı geçen eser.

(s.) : Sayfa.

(c.) : Cilt.

(Trc.) : Tercüme.

(A.Ü.İ.F.) : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

(Yay.) : Yayıncılık veya yayınları.

(M.E.G.S.B.) : Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı.

(M.E.B.) : Milli Eğitim Bakanlığı.

(T.D.V.) : Türkiye Diyanet Vakfı.

(S.A.V.) : Sallallahu Aleyhi ve Sellem.

(S.A.) : Sallallahu Aleyhi ve Sellem.

(Diy. İşl. Bşk. Yay.) : Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

(J.J.) : Jean Jacques.

(Hz.) : Hazreti.

1- PROBLEM :

Bir milletin istikbalinin refah ve mutluluk vadetmesi için, eğitim sisteminin sağlam zemine oturtulması ve istikrarlı olması gerekir. Bunun gerçekleşmesi için de iyi yetişmiş, başarılı elemana ihtiyaç vardır.

Öğretmenin rastgele seçilmiş olmayıp, iyi tesbit edilmiş, belli kriterlerden geçirilmiş olması lazımdır. Böyle yapılmayınca, sadece münhal kadro doldurulmuş olup, liyâkatli bir başkasının oraya intisab edip görev yapması, öğrenci yetiştirmesi engellenmiş olacaktır.

Eğitim, kutsal bir görev ve toplumsal bir hizmettir. Bu hizmeti halka sunmakla devlet yükümlü ve sorumludur. En iyi hizmeti verebilecek elemanı bulup görevlendirmek de onun vazifesidir. Fakat bu arada şunu söylemek gerekir ki, eğitimde *ebeveyn - çocuk ve öğretmen* üçlüsünün büyük rolü ve önemi vardır. Çocuğa ilk eğitim, aile ortamında verilir. İkinci olarak da öğretmen tarafından verilir. Bu meyanda çocuğun dinî bilgilere sahip olması daha açıkçası dininin de öğretilmesi gerekecektir.

Eğitim ve öğretimin, her milletin iç ve dış politikasında önemli roller üstlendiğini unutmamak gerekir. Eğitim olmadan geçmiş milletlerin medeniyetlerinden, kültürlerinden, tecrübelerinden nasıl istifade edilir ve kendi kültürünü muhafaza edip, sonradan gelecek nesillere sıhhatli bir şekilde aktarılması nasıl sağlanabilir ve genç nesil geleceğe nasıl hazırlanabilir ?

Her devirde ilim adamları ve filozoflar, içinde buldukları milletin yetişmesi ve gelişmesine çalışmışlardır. Ancak zamanın îcamları ve teknolojinin ilerlemesine paralel olarak yeni yeni problemlerin ortaya çıktığı muhakkaktır. Bu problemlerin üstesinden gelebilmek için geçmişlerin ve eski devir âlimlerinin, özellikle eğitimcilerinin görüşlerinden, metod ve olaylara bakış açılarından, tecrübelerinden yararlanarak yeni eğitim- öğretim yöntemleri geliştirmek gerekecektir.

2- ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bütün milletler, hızla gelişen dünyaya ayak uydurabilmek için gerekli önlemleri almak zorundadırlar. Eğitim sistemi ile toplumsal ihtiyaçlar iç içe olduğuna göre, gelişen teknolojiyle yeni eğitim metod ve tekniklerinin aynı paralellikte çağdaş düzeye oturtulması ve reformlar yapılması zorunludur. Çünkü sosyal ve teknolojik alanlardaki hızlı değişim, toplumsal kurumları etkilemekte ve eğitim sisteminde yenilenme ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

Eğitimde yenileştirme hareketlerinden beklenen başarının elde edilememesinin bir değil bir çok nedeninin bulunduğu tartışmasız kabul edilen bir gerçektir. Bu başarısızlığın en önemli nedenlerinden birisi de öğretmen unsurudur.

İşte bu çalışmamızın amacı; Araştırmamızın konusunu teşkil eden, meşhur Câhız'ın, öğretmenlerle ilgili endişelerini ve çocuk eğitimindeki aksaklıkları dile getirdiği " Risâletü'l Muallimîn " adlı eseri üzerinde inceleme yapıp, eserin muhtevâsından hareketle eğitim sistemlerine etki eden faktörler ve bu problemlerin çözümü doğrultusunda görüş ve önerilerinin dilimize aktarılarak azamî istifâdenin sağlanmasına çalışmaktır.

Bu araştırmamızın, eğitim sistemimize metod yönünden yararlar sağlayacağı kanaatindeyiz.

II. BÖLÜM : CÂHIZ'IN HAYATI VE ESERLERİ

1 - Hayatı :

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız (163 / 766 - 775 / 898), bir zencinin torunudur. Basra'da doğmuş ve yine orada ölmüştür. Kinânelerin mev-lâsı olup, patlak gözlü olduğundan dolayı kendisine Câhız lâkabı verilmiştir. Kuvvetli ve meşhur bir nesir yazarı, Basra Mu'tezile Kelâmcılarının

en seçkinlerindendir. Çocukluğu ve gençliği o zaman için canlı bir ilim ve kültür muhiti olan Basra'da geçmiştir. Pek genç yaşta okumaya heves etmiş, lugat, gramer, şiir ve ahbâr sahasında ufkunu genişletmek için çok yoğun çalışmalar yapmıştır. Halife el-Me'mun, imamlık hakkındaki eserlerini beğendiği için O'nu (Câhız'ı) Bağdattaki sarayına davet etmiştir. Halifenin aydın bir kişi olan veziri İbn el-Zeyyâd da Câhız'ı himaye etmiştir. Halife el-Mütevekkil Câhız'ı oğullarına mürebbî yapmak istemiş, fakat O'nun fiziki çirkinliğinden dolayı vazgeçmiştir.

Câhız, aynı asırda yaşayan Belazûrî gibi, belli bir işin sahibi değildir. Bu, dağınık tabiatlı oluşundan kaynaklanıyor. Büyük bir ihtimalle geçimini, yazı ve eserlerini ithaf ettiği kişilerden aldığı mükâfatlarla sağlamıştır. Sahip olduğu üstün şöhret, hayatının son yıllarındaki çalışmalarının neticesidir.

Câhız, hocası Ebu İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm gibi Yunan feylesoflarını, özellikle Yunan tabiiyâtçılarını inceleyen ilk mu'tezile imamlarından biridir. Bağdat'ta iken bu sahada yapılmış tercümelere büyük ölçüde yararlanmıştır. O'nun ilahiyatla ilgili Kitabül-hucac fi'n nübüvve, Kitabül-marife, Kitabu halki'l-Kur'an, Kitabu'r-red ale'n -nasara, Kitabu'r-red'ale'l müşebbihe v.b. eserleri göz önünde bulundurulacak olursa, Câhız'ın delillerini daha çok tecrübe ve tarihe dayandırdığına hükmedilebilir. Câhız, halk inançlarına itibar etmemiştir.

O'nun iyi bir psikolog olduğu " imamet " hakkındaki eserinden anlaşılabilir. Câhız aynı zamanda Arap medeniyetinin ateşli bir savunucusudur. İlk üç halifeyi hararetle savunur. Emevîlere düşmandır. Şif'lere karşı da sert bir tavır takınır.

Câhız, "Risâle fi fedâili'l etrâk" adlı eserini Türklerin İslam ordusuna alınmalarını övmek ve takdir etmek için yazmıştır. Kitabü'l-Buldân'ında ise Mekke, Medine, Mısır, Kûfe, Basra ve Şam gibi büyük şehirlerin özelliklerinden bahseder. Şam, Humus ve Antakya'ya seyahatlerde bu-

lunmuştur.

Câhız, aynı zamanda bir antropoloji ve tabiiyât âlimidir. Kadınlara dair yazdığı "**Kitabu'n-Nisâ**"da, kadınla erkek arasındaki farkları, her iki cinsin kendine has kabiliyetlerini v.b. Psikolojik açıdan inceler. Denebilir ki Câhız, her kitabında özel bir konuyu işlemiş kendine göre bir takım tahlillere girişmiştir.

Câhız belâğatta İbn el-Mukaffa'nın ekolüne mensuptur. Bu husus, üslûbunun Mukaffa'ya benzemesinden anlaşılmaktadır. **Kitabü'l-Beyân ve't-Tebyîn**, Câhız'ın en son yazdığı eserlerinden biridir. Bu eser, Arap fesâhatinin bir nevi ontolojisidir. O'nun eserlerindeki asıl değer, edebiyat ve gramer bakımından hâiz olduğu kıymetten başka, gerek zamanında, gerekse zamanından önceki devirlerde yaşayan Arapların âdetlerini, özel ve umumî hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatmasıdır.

Câhız'ın Arap edebiyatı üzerindeki tesiri oldukça büyük ve şümûllüdür. Mes'udî, Câhız'a hayrandır ve ondan sık sık iktibaslarda bulunur.

İnce boyunlu, kalem dudaklı, esmer renkli, cılız ve kısa boylu, fiziki çirkinliğine rağmen, sahip olduğu ruhî meziyetler, her kesimden insanın sevgisini kazanmasını sağlamıştır. Böylece o, en üst düzeydeki idarecilerle de rahat diyalog kurabilmiştir.

Her ne kadar Câhız, en-Nazzâm gibi Mu'tezile büyüklerine hayranlık duyarsa da bazı noktalarda onlardan ayrılır ve aynı ekol içinde müstakil bir kelâm ekolü oluşturur.

Câhız özellikle dinî ve siyâsî alandaki eserlerinin bazılarına şöyle bir cümle ile başlar : *Sen bana şu şu hususlarda sual sormuştun.. İşte benim cevabım.*" O, Arap kültürünün altın çağını yaşamış bir müslüman düşünür ve edîbidir.

Hayatı boyunca resmî bir görev almaktan çekinen Câhız'ın ailesi de fakirdir. Bir aralık balık- ekmek satarak geçimini temin etmeğe çalışmıştır.

Eserlerinde halkın kullandığı kelimelere çokça yer vermesi tenkit edilmekle beraber Câhız, pek bu huyundan vazgeçmemiştir.

Hayatının sonuna doğru yakalandığı felç ve damla hastalığından dolayı Basra'ya çekilmiş, yaşının da ilerlemesi dolayısıyla (255 / 869) Muharreminde 96 yaşını geçkin olarak orada ölmüştür.⁽¹⁾

(1) Osman CİLÂCI, Hıristiyanlığa Reddiye (Câhız), Tekin kitabevi Konya-1992, s .9. ve İslam Ansiklopedisi c.3. s.12 -14.M.E.Basımevi 1963. İstanbul.

2 - Eserleri :

a- Eğitim ve Ahlâkla ilgili olan eserleri :

- 1 - Risâletün fî'l Mu 'allimîn (Risâletü'l Mu'allimîn)
- 2 - Risâletün fî'l Hâsid ve'l Maḥsūd
- 3 - Risâletün fî Tafđîl an-nutk 'ala's-ṣamt .
- 4 - Risâletün fi'stincâz al-va'd.
- 5 - Risâletün fî Damm al-Livât .
- 6 - Risâletün fî madḥ an-nebîz vaṣıfat aṣḥâbih.
- 7 - Eṣ-Şarib val-maṣrûb.
- 8 - Risâletün ilâ M. b. 'Abdalmalik az-Zaiyât
- 9 - Risâletün fi'l aḥlâq al-maḥmûda val-aḥlâq al-maḥmûma .
- 10- Kitmân as-sirr vaḥıfz al-lisân.
- 11- Risâletü'l-me 'âd val-ma' âş fi'l adab vatadabbur an-nâs vamu 'âmelâtihim
- 12- Risâletün fî'l cidd val-hezl
- 13- Risâletün fî'l mizâh val-cidd
- 14- Risâletün fî'l faşl mâ beyne'l- 'adâve vel-ḥased
- 15- Kitâbu'l Ḥicâb ve zammih
- 16- Kitâbu'l avkâf va'r riyâdât
- 17- Kitâbu'l va'd val'va'îd
- 18- Risâletün fi'l âmil ve'l ma'mûl
- 19- Kitâbu'l üns ve's şalva
- 20- Kitâb-ü Taḥsîn el-amvâl
- 21- Kitâbu'l Hazm ve'l azm
- 22- Kitâb-u Zemm ez-zinâ
- 23- Kitâb-ü el-Kibâr el-mustaḥsen ve'l-müstaḥbah
- 24- Risâletün fî İsm es-seker
- 25- Kitâbu's Şurahâ ve'l hücenâ'
- 26- Kitâb-ü Fağl mâ beyne 'r-ricâl van-nisâ' ve fark mâ beyne 'z-zükûr ve'l inâs
- 27- Kitâbu'l ihvân
- 28- Kitâb-ü ümmahât-ül evlâd.

- 29- Kitābu'l 'ālim ve'l cāhil
- 30- Kitābu'l Urcān val-bursān
- 31- Kitābu'l Quḍāh bal-vulāh
- 32- Kitābu'l Müfaharat as-Sūdān vel-Ḥumrān .
- 33- Kitābü's sultān ve aḥlāk ehlih .
- 34- Kitābu'l 'afv ve's şafh
- 35- Kitāb-u Faḍl el- 'ilm
- 36- Kitābu'l lāşī ve'l mütenāşī
- 37- Damm aḥlāq al-kuttāb .
- 38- Risāletün fi ḍamm al-qūvād .
- 39- Şinā 'at al-qūvād
- 40- At-Tabaşşur bi't-ticāra
- 41- Hikāyat 'Otmān al-Ḥaiyāt fi'l luşuş vevaşâyāhu
- 42- R. fi funūn şettā mustahsana
- 43- al-Muḥtār min Kelām abī Otmān al-Cāhız
- 44- Aksām fudūl aş-şinā 'āt ve merātib at-ticāre
- 45- al-Aḥtār ve'l merātib ve's şinā'āt
- 46- Aḥlāk aş-şuttar
- 47- Risāletün fi Damm al-warrāqa
- 48- Risāletün fi'l Kalem
- 49- Kitābu's şawālice
- 50- Kitābun nard ve's şitranc
- 51- Risāletün ilā İbrahim b. al-Mudabbir fi'l-mukātaba
- 52- Kitābu't Temsil
- 53- Husūmetu'l Kavı ve'l avar
- 54- Anāşir el-Edeb
- 55- Kitābu'l cevābāt
- 56- Kitābu'l Mesāil
- 57- Kitābu'l Meārif
- 58- Kitābul istibdād ve'l müşāvvara fi'l ḥarb .

- 59- İstiḫlāt al-fahm
- 60- Tīraz al-Mecālis
- 61- Er-Risāletül Yetīme
- 62- Kitābu'l Medāhik
- 63- Kitābu'l Mulaḥ veṭ-ṭuraf
- 64- Kitābu't Tāc fī aḥlāq el-Mülūk
- 65- Kitābu Aḥlāq el-fityān ve faḍāil ehl el-baṭāla
- 66- Tenbih al-mulūk ve'l-makāyid.
- 67- Tehzību'l aḥlāq
- 68- Kitābu'l Hedāyā

b- Cāhız'ın Diğer Eserleri :

- 1 - Kitāb-u Faḍilat al-Mu'tazila
- 2 - Risāletün ala'n-Naşārā
- 3 - Kitābu Hucac an-Naşara ala'l-muslimīn
- 4 - Kitābu'ş-Şuūbiyye
- 5 - Kitābu'l-Beyān ve't-Tebyīn
- 6 - Al-Makāmātu'l-Cāhiziyye
- 7 - Risāletün fī Beyān Mezāhib eş-Şīa
- 8 - Hucet (Hucec) en-Nübuve
- 9 - Şinā at el-Kelām
- 10- R. Fī faḍilat şinā'at el-Kelām
- 11- Tafḍil şan'at el-Kelām
- 12- Ar-Resāil el-Hāşimiyye
- 13- Münākadāt el-Cāhiz
- 14- Istihkāk el-imāme
- 15- Vücüb el-İmāme
- 16- Makālāt ez-zeydiyye ve'r-Râfida
- 17- Risāletün ilā ebi'l valīd M. b. A.b.a. Du'ād fī Nefy at-Teşbīh.
- 18- Risāletün fī'n Nābite
- 19- Makālatü'l 'Osmāniyye
- 20- Muḥtelifu'l Hadis
- 21- Hülāsat Nakd Kitābi'l usmāniyye
- 22- Kitāb-u imāmet-i emīr el-Mü'minīn Muāviye b. a. Sufyān.

- 23- Kitāb-u Faḍl Hāşim ‘ala ‘Abdişems
- 24- Kitābu'l ‘iber ve'l i'tibār
- 25- Cevābātuhū fi'l-imāme
- 26- Radd an-Naşārā
- 27- Kitābu'l Aḥbār
- 28- Kitābu'l Münye ve'l-emel
- 29- Risāletün ilā ebî Hassān fi emr el-ḥakemeyn ve taşvib re'ÿ emîr el-mü'minîn (A.b.a.Tālib).
- 30- Kitābun fi'l ‘Abbāsiyye
- 31- Risāletün ilā Feth b. Hākān. (veziru'l Mütevekkil)
- 32- Fî Menākıb et-Türk ve āmmet-i cünd el-Ḥilāfe
- 33- Faḥr es-Sūdān ‘ala'l-Bizān
- 34- Risāletün fi'l-İşk ve'n-Nisā
- 35- Kitābu Rücu' eş-şeyḥ ilā şibāh
- 36- Müfāḥarat el-Cevārī
- 37- Müfāḥarat el-Ġilmān ve'l-Cevārī
- 38- Kitābu'l Cevārī
- 39- Risāletün fi'l ‘avāmm
- 40- Tirāz el-Mecālis
- 41- Zemmu'l ‘ulūm ve medhuhū
- 42- Fi Medḥ el-Kütüb ve'l-Ḥatt ‘ala ‘cem‘ihā
- 43- Faḍl ittiḥād el-Kütüb
- 44- Mesāil ve cevābāt fi'l-ma‘rife
- 45- Fî Tafḍil el-Baḥn ‘ala ‘z-zahr .
- 46- Risāletün ilā ebi'l-Ferec el-Kâtib fi'l-mevedde ve'l-Ḥilṭa
- 47- El-Ḥanīn ila'l-evtān
- 48- Risāletün ilā M.b. ‘Abdilmelik ez-Zeyyāt
- 49- Risāletün ilā ebi Al. A. b. a. Du‘ād el-ıyādī
- 50- Risāletün ilā ebi'l-Ferec b. Necāḥ el-Kâtib fi'l-Kerem
- 51- Risāletü'l-fetyā
- 52- Uşul el-Fetyā ve'l-aḥkām
- 53- Bābu'l- ‘irāfe ve'z-zecr ve'l-firāse ‘alā mezheb el-Fürs

- 54- Risāletün fi'n-Nübl ve't-Tenebbül ve zemmi'l-Kiber
- 55- Risāletün fi medh et-Tüccār (ticâre) ve zemm-i a'māl es-sultān
- 56- Risāletün fi'l-vükelā
- 57- Risāletün fi Tabakāti'l-Muğannīn
- 58- Risāletü'l-Ḳiyān
- 59- Şinā'at el-kūvād
- 60- Al-Ḳavl fi'l-biğāl ve menāfi'ihā
- 61- Kitābu'l-Farḵ fi'l-luğa
- 62- Risāletün fi'l-belāğa ve'l-icāz
- 63- Kitābu'l-evtān ve'l-büldān
- 64- Sihr el-Beyān
- 65- Mi'at emğāl 'Ali
- 66- Kitābü't-Terbī' ve't-Tedvīr
- 67- Kitābu'l aşnām
- 68- Kitābu' Fark mā beyne'l-cinn vel-ins
- 69- Fark mā beyne'l-melāike ve'l-cinn
- 70- Kitābün fi Ḥalk el-Kur'ān
- 71- Kitābün fi'l-iḥticāc linazm el-Kur'ān ve ğarīb te'lifihī veba'di terkibihī .
- 72- Kitābun 'Ala'n-Naşrānī ve'l-Yahūdī
- 73- Kitāb-u Aşhāb el-ilham
- 74- Kitābu'r-Redd 'Ala'l-cehmiyye fi'l-idrāk
- 75- Kitābu'l-Fark mâ beyne'n-nebī ve'l-mütenebbī
- 76- Kitābu'l-Fark mâ beyne'l-ḥiyel ve'l-mehârik
- 77- Fādilet el-Mu'tezile
- 78- Tafdīl el-i'tizāl 'ala kull niḥle
- 79- Kitāb-u Āy el-Kur'ān
- 80- İḥālatül-Kudre ala z-zulm
- 81- Kitāb uḥdūtāt el-'ālem
- 82- Ef'āl et-tabā'i'
- 83- Kitāb Başīrat Ğannām el-Mürtedd
- 84- Hikāyet kavlı eşnāf ez-zeydiyye
- 85- Risāletün ilā ebi'n-Nacm fi'l-ḥarāc

- 86- Kitāb ed-Dalāle 'alā enne'l-imāme farḍ
- 87- Risāletün fi'r-Redd 'ala'l-Kavliyye
- 88- Kitāb er-Redd 'alā men alḥade bikitābi'llāh
- 89- Kitāb er-Redd 'ala men za'ame enne'l-insān cüz' lâ yetecezze'
- 90- Kitāb er-Redd 'ala'l-yahūd
- 91- Al-Muḥātabat fi't-tevhīd
- 92- Kitāb el-Mīrāt
- 93 - Kitāb el-Ḳaḥṭāniyye ve'l- 'Adnāniyye fi'r-Redd 'ala'l-Ḳaḥṭāniyye
- 94 - Kitāb el- 'Arab ve'l-mevālī
- 95 - Faḍl el-Mevālī 'ala'l- Arab
- 96 - Kitāb el- 'Arab ve'l- 'Acem
- 97 - Fahr 'Abd şems ve Maḥzūm as-sandübī
- 98 - Miftāḥ en-Necā' fi menākib al el-'abā
- 99 - İmāmet vuld al- 'Abbās
- 100- Kitāb cemheret el-mülūk
- 101- Risāletün fi mevt ebī Ḥarb aş-Şaffār el-Başrī
- 102- Kitāb el-Mülūk ve'l-ümem es-sālife ve'l-bākiye
- 103- Kitāb fi'l-Kiḥab ve'l-Kilāb ve'l-lāte
- 104- Kitāb Aṭ'imet el- 'Arab
- 105- Risāletün ilā ebī'l-Ferec b. en-Necāh fi'mtiḥān 'ukül el-evliyā'
- 106- Kitāb eṭ-Tufeyliyyīn
- 107- Muvāzenet mā beyne ḥakk el-ḥu'üle ve'l-umūme
- 108- Kitāb en-Nevāmīs
- 109- Ḥiyel el-mukeddīn
- 110- Kitāb Ḥānūt 'attār
- 111- Kitāb Nakḍ eṭ-ṭıbb
- 112- Kitāb en-Na'l
- 113- Risālet el-Ḥalbe
- 114- Faḍl el-Feres 'ala'l-himlāc
- 115- Kitāb el-Esed ve'z-zi'b
- 116- Kitāb el-Me'ādin ve'l-Kavl fī cevāhir el-arḍ

- 117- Kitāb ez-Zer' ven-Nahl vez-zeytūn vel-a'nāb.
118- Kitāb et-Tüffāh
119- Risāletün fi Müfāharet el-Misk ver-remāe
120- Kitāb el-ism vel-Ḥükm
121- Kitāb el-Emsāl
122- Risāletün fi men Yüsemmä 'Amren min eş-Şuarā'
123- Kitāb el-Emsār ve acāib el-buldān
124- Er-Resāil el-Hāşimiyye
125- Risāletün ilā ebi'n-Necm vecevābuhū
126- Nevādir el-Hassān
127- Fi Ferḡ cehl el-Kindī
128- el-Kitāb el-Müsemmä bi'l-Mehāsin vel-edḡād
129- Salvat el-ḡarīf bimünāzarat er-rabī' vel-ḡarīf
130- Kitāb ed-Delā'il vel-i'tibar 'ala'l-ḡalk vet-tedbīr
131- Ṭabbāḡ el-Ḥalebī
132- Kitāb el-Ḥanīn ila'l-evṡān
133- Kitāb el-İbil
134- Mesāviu ed-Dīki vemehāsinühū
135- Zikr menāfi 'u el-Kelb vemedārruhū
136- Kitāb Ḥiyel el-Luşūş
137- Kitāb Ğişş eş-şināāt
138- Mā Harre' min en-Nevādir veberude
139- Kitāb ihticācāt el-Buḡelā' ve Münākadātihim li's semḡā'
140- Kitāb eş-şurahā' vel-Hücenā' ve müfāharet es-Sūdān vel-Ḥumrān
141- Aksām füsül eş-Şinā'āt
142- Merātib et-Ticārāt
143- Kitāb Faḡl mā beyne er-Ricāl ven-Nisā'
144- Kitāb er-Redd 'Ala'l-müşebbihe
145- Kitāb-u Mu'aradet Li'z-zeydiyye vetafḡil el-i'tizāl 'alā Küll Nihle
146- Kitāb el-Hücce fi tesbīt en-nübuve
147- İnkār başīret Ğannām el-Mürtedd vebesīretü Küll-i cāhid
148- Hikāyet-ü Kavlı el- 'Usmāniyye ved-Dirāriyye

- 149- Kitāb el- 'Abbāsiyye
150- Hikāyet-ü makālet men ebā vüçübe el-imāme
151- Delāil en-Nübuuvve
152- Kitāb el-Beyān vet-Tebyīn
153-Kitāb el-Buḥalā'
154- Fedāil el-Etrāk
155- Risālet medh el-Kütüb vel-Ḥaṣṣ 'ala cāmi'ihā
156- Kitāb en-Nisā'
157- Kitāb el-Burhān vet-Tibyān
158- Kitāb et-Tācc
159- Kitāb Tenbīh el-Mülük vel-Mekāyid
160- Kitāb el-'urs vel-'Arāis
161- Kitāb el-Egānī
162- Kitāb el-istitā'a ve ḥalk el-ef'āl. (1)

*1 - BROCKELMANN, CARL. Gensichte Der Arabischen Literatur, Leiden E.J. Brill 1943,
Printed in the Netherland, GAL I. s.153, sayı I, s.239-247, A.Ü.İ.F. Kütüphanesi, yer no: 8403.*

II. BÖLÜM : " RİSÂLETÜ'L MUALLİMİN "

1 - "Risaletü'l Muallimîn " hakkında bilgi :

Bu eser, Câhız'ın en önemli risâlelerinden bir tanesidir. Bu risale, Câhız'ın diğer risâleleriyle birlikte Abdü's Selam Muhammed Harun tarafından " Resâilü'l Câhız " ⁽¹⁾ adı altında müstakil bir kitap halinde neşredilmiştir.

"Abdü's Selam Muhammed Harun, üzerinde duracağımız 25 sahife hacmindeki bu eseri neşrederken British Museum 3138 Numara ve Musul'da Medresetü'l Hacıyyat'ta, Topkapı Sarayı kütüphanesi "Türk - İslam Eserleri Müzesi" Mecmualar (Emânet Hazînesi) 1358 numarada bulunan ve yazma nüshalardan istinsah edilen nüshaları kullanmıştır.

Biz, bu risâlenin British Museum'daki ve "Türk - İslam Eserleri Müzesi " Mecmualar (Emanet Hazînesi) kısmındaki nüshaların Mikrofilmni temin ettik. Eseri Türkçeye çevirmede Abdü's Selam Muhammed Harun'un tahkikini yaptığı Resâilü'l Câhız'daki nüshayı esas alarak, eserdeki (Öğretmenler ve çocuk Eğitimi) ile ilgili bölümlerin bir karşılaştırmasını yaptık. Bu üç nüsha arasında bazı müstensih hataları dışında muhteva bakımından farklılık yoktur. Örneğin; Abdü's Selam Muhammed Harun'un neşrettiği nüshada öğretmenler ve çocuk eğitimi ile alâkalı bölümlerde (سورة)، (ورجع)، (نوك)، (الغائب)، (الغابر)، (إبطاء)، (تحديق) kelimeleri, İstanbul nüshasında sırayla ; (سورة)؛ (ورجع)، (نوك)، (الغائب)، (الغابر)، (إبطاء)، (تحديق) şeklinde yer almakta, Londra nüshasında da, yine sırasıyla; (صورة)، (ورجع)، (نوك)، (الغائب)، (الغابر)، (إبطاء)، (تحديق) olarak yer almaktadır.

Abdü's Selam Muhammed Harun nüshasında Çocuk Eğitimi ile alâkalı bölümde (ولاتعجل)، (الرسائل)، (والأدباء)، (والوزراء)، (والشعراء)، (والحكماء)، (والفرضيين) ifadeleri İstanbul nüshasında; (ولاتستعجل)، (الرسائل)، (والأدباء)، (والوزراء)، (والشعراء)، (والحكما)، (والفرايضيين) ve Londra nüshasında ise; (ولاتعجل)، (الرسائل)، (والأدباء)، (والوزراء)، (والشعراء)، (والحكماً)، (والفرضيين) şeklindedir. Eserin dilimize çevrilerek tanıtılmasında esas aldığımız nüsha, biraz önce de sö-

zünü ettiğimiz Abdü's Selam Muhammed Harun'un tahkikini yaptığı Hicri 1399 / Mîladî 1979 yılında Mısırda "Mektebetü'l Hancî "⁽¹⁾ tarafından yapılan 1. baskının üçüncü cildinin 27-51. sahifelerinde yer almaktadır. Son derece edebi bir üslup kullanılarak nesirle yazılmıştır. Çok az miktarda da beyitler bulunmaktadır.

Müellif bu eserinde, zamanının eğitim-öğretim sahasında aksayan tarafların düzeltilmesinde en önemli rolü üstlenebilecek kişiler olan öğretmenlerden hareket ederek eğitimde metod ve ne gibi tedbirler alınacağı hususunda görüş ve önerilerini detaylı bir şekilde izah etmekte, tavsiyelerde bulunmaktadır.

Eserin hacminin küçük olmasına rağmen, içinde temas ettiği eğitim-öğretim konusunda ilim yolcularına önderlik yapıp, düştükleri hataları telâfi etmelerine yardımcı olacağına inanıyoruz.

2 - Câhız'ın Eserinde Ele aldığı Temel Konular ve Analizi :

El-Câhız, eserinde çocuk eğitimi ve eğitimciler merkezli görüş ve önerilerini serdederken belli bir sırayla küçük alt başlıklara ayırmadığından dolayı, bu eser üzerindeki çalışma ve değerlendirmeyi daha kolay yapabilmek için işlenen konuları önem sırasına dizip alt başlıklara ayırmayı uygun buldum.

Müellifin eğitim-öğretim ile ilgili görüşlerini, düşüncelerini, benim de bu husustaki yorum ve kanaatlerimi aşağıdaki başlıklarla sunmaya çalıştım :

- a - Öğretmenlik Mesleği ve Öğretmenlerin Vasıfları
- b - Ücretle Eğitim - Öğretim
- c - Çocuk Eğitimi
- d - Kalem-Yazı-Kitap
- e - Ezber-İlim-İstinbât (hüküm çıkarma)
- f - Edebiyât ve Şiir
- g - Ticâret - İbâdet - Eğitim
- h - Livâta.

1 - (Tahkik eser) Abdü's Selam Muhammed Harun, Mektebetü'l Hancî,3. cilt, 1. bölüm, 1. baskı, Kahire - Mısır 1979 / 1399 , s.2751.

a - Öğretmenlik Mesleği ve Öğretmenlerin Vasıfları :

Asırlar boyunca kendinden bahsettiren çok yönlü bilim adamı olan Câhız, bu değerli risâlesini, her devir insanının çözmek zorunda olduğu eğitim sorunlarının odak noktası mesabesindeki öğretmenlere ayırmış ve bu sorunun çözümünde ele alınması gereken noktalara tafsilatlı bir şekilde değinmiştir. Bunu yaparken de, gerek öğretmenlere olan tavsiye ve önerilerinde, gerekse onların tutum ve davranışları muvâcehesindeki kaygılarını dile getirirken sahip olduğu ilmî ve edebî kabiliyetini eserine yansıtmıştır.

İnsan, yaratılışı itibariyle eğitime ve eğitim görmeye muhtaçtır. O, fıtrattan bir takım özellik ve kabiliyetlere sahip olmasına rağmen, bu kabiliyetlerini şekillendirecek ve geliştirecek olan eğitim ve öğretimdir. Her insan, mutlak olarak eğitilmek ve birisinden bir şeyler öğrenmek durumundadır. Her hangi bir bilgiye sahip olmadan dünyaya gelen insan, öğrenme çağına geldiğinde, ihtiyaç duyduğu bilgileri alabileceği ilk eğiticisi kendi anne ve babasıdır. Ondan sonra okul ve öğretmenleridir . Bu merhalede çocuk, taze fidan gibidir. Onu şekillendirecek öğretmenin eğitim ve pedagojik formasyonu hâiz olması lazımdır. Yine öğretmen bu hammaddeyi işlerken şahsî hevâ ve heveslerine göre değil, belli kriterlere, usûl ve yöntemlere göre işleyip yetiştirmek durumundadır.

İşte bunun içindir ki Câhız, öğretmenlerle ilgili bu eserinin ilk bölümünde; " *Kızgınlık halinde Allah sana yardım etsin. Ve aşırı keyfi davranıştan seni korusun. Yüce Allah, sana verdiği gücü adalet sevgisine yöneltsin....*" diyerek başlamasıyla, eğitim sırasında eğiticiler hususundaki endişe ve kaygılarını dile getirmekte, öğretmenlerin mesleklerinde başarılı olabilmesi için normal tutum ve davranış içerisine girip bu hassas görevde hoşgörüyü çağırılmaktadır. Aksi takdirde yapılan işten yarar yerine zarar geleceğine, dostluk beklenecek yerde düşmanlık kazanılacağına dikkat çekmektedir.

Câhız, öğretmenler için olaylar karşısında temkinli davranış içerisine gir-

me tavsiyesinde bulunurken, cahiller gibi pervasızca hareketler yapmaları, öğrencilerine açıklamalarda bulunurken ve muhtelif konuşmaları sırasında sokak serserileri gibi açık-saçık konuşmamaya özen göstermeye dikkat çekmektedir. Öğrencilerle olan ilişkilerinde ölçülü davrandıkları gibi, diğer öğretmenlerle veya ilim adamları ile iyi geçinip ihtilaf etmemeleri gereğine de îmâ etmektedir. İyi bir öğretmen, kin, garaz ve buğzla hareket etmemeli, yıkıcı değil yapıcı olmalı, cezalandırıcı değil affedici olmalıdır. Çünkü kin, garaz ve buğz'un nefret ve düşmanlığa sebebiyet vereceği muhakkaktır.

Madem ki, " *Terbiye (eğitim), insanı içinde bulunduğu daha aşağı bir durumdan daha üstün bir duruma, bir seviyeden veya seviyesizlikten üstün bir seviyeye ulaştırma çabası.* " ⁽¹⁾ dır; Hiç bir şey bilmeyen genç insanları eğitecek ve onlara bir şeyler öğretecek öğretmenin neler bilip, neler bilmediğini kendisinin anlaması ve durumuna göre görev alması gerekir. İnsan doğuştan mükemmel ve her şeyi biliyor olarak yaratılmamıştır. Mutlaka eksikleri vardır. Ama öğrenilmesi zaruri olanları öğrenmesi gerekmektedir.

Câhız ayrıca, bir öğretmenin boş ve lüzumsuz şeylerle uğraşmamasına, görevine titizlik göstermesine dikkat çekmektedir.

Eğitim, herkesin yapabileceği bir meslek olmayıp son derece hassas, nâzik ve elden elen gayretin seferber edilmesi gereken ince bir meslektir.

Yeterli eğitim gerçekleştirildiği zaman cehaletin ortadan kalkacağı, dolayısıyla cehalete düşmanlık yerine, eğitime taraftar olmanın daha uygun bir tutum olduğu düşünülebilir. Fakat eğitimin lüzumunu anlatabilmek ve

1- Beyza BİLGİN, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, A.Ü.İ.F. yay. Ankara 1988, s. 9.

onu teşvik için, cehâletin kötü sonuçlarının ortaya konulması faydalı olur. Toplum meydana getiren fetlerin her biri ayrı özelliklere sahip olduğu düşünülerek onlara faydalı olanı anlatabilmek için her olgudan istifade gereklidir. ⁽¹⁾

Mehmet Âkif de;

" Donanma, ordu birer ihtiyac-ı mübrimdir,

O ihtiyacı, fakat, öğreten " muallim " dir ! ⁽²⁾ diyerek öğretmenin değerine işaret etmiştir.

Öğretmen samimî olmalı, kibirli ve gururlu olmamalıdır. Öğrencisini yalan söylemek ve gururlu olmaktan korunmalıdır. Öğretmen soğukkanlı ve telâşsız olmalıdır. ⁽³⁾

b - Ücretle Eğitim - Öğretim :

Câhız, eserinin II. bölümünde; " Allahın bize lütuf olarak verdiği ve geçimlerini bizim elimizden temin eden öğretmenlere de minnetimiz yoktur. İşte bunlar, senin hicvettiğin, kendilerinden şikâyetçi olduğun, kaba söz sarfettiğin ve de kendilerini delil olarak gösterdiğin, kişilerdir... " sözleriyle öğretmenlerin herkes için bir lütuf olduğu, dolayısıyla onlara kaba davranılmaması gerektiğine işaret ederken, onun döneminde öğretmenlerin öğrettiklerine karşılık ücret aldıklarını da haber vermiş oluyor. Kendisi de halife Mütevekkil'in çocuklarına müed -

1 - Mehmet TÛTÛNCÛ, Türk- İslam Eğitimcisi ZERNÛCÎ İzmir-1991 s.150 .

2 - Ali ÖZER, Mehmet Âkif ve Eğitim, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı yay. İzmir-1991, s. 48.

3- Mehmet ÇAĞLAYAN, İslamda Eğitim, Nur Basımevi-Konya s. 16

diblik yapmıştır. ⁽¹⁾ Saray okullarında öğretmenlik yapan, ya da yüksek tabakaya özel dersler veren kimselere "Müeddib " adı verilmiştir. Bu kelime, ahlaki ve zihni niteliklerin yerleşmesini sağlayan öğretmen anlamına gelmektedir. ⁽²⁾

Câhız, öğretmenliğin şerefli bir meslek ve aynı zamanda sıkıntılı olup, karşılığında ücret alınmasına cevaz verirken; Küttâb maallimlerini hicveden, onlara hakaretler yağdıran ve bütün öğretmenleri aynı kefedede tartanlara karşı çıkıp kendilerini itidale davet etmektedir. Meselenin düğüm noktası ve önemli yönü, Câhız'ın öğretmenleri sınıflandırmaya tabi tutması, onları iki gruba ayırmasıdır. Câhız'a göre öğretmenler iki türdür :

a -) Halk çocuklarına ders veren öğretmenler

b -) Halifelğe namzet şehzadelere ders verenler ⁽³⁾

Câhız'ın döneminde halk çocuklarına ders verenler, **Küttâb (mekteb)** muallimi diye anılırdı. Küttâb muallimlerinin düşük seviye ve karakterde oluşları halk arasında da darb-ı mesel halini almış, hattâ bir kimseye **Küttâb (sıbyân)** muallimi demek; Kur'ana hakaret eden, veya hayız bezlerini Kâ'be'ye atan veya zezem kuyusuna pisleyen v.s. ilebirlikte mütalaa edilirdi.

Çünkü o devirde halk çocuklarına ders veren Küttâb (sıbyan) muallimle-

1 -Mehmet DAĞ ve Raşit ÖYMEN, age, s. 10.

2 -DAĞ ve ÖYMEN, age s. 81.

3- Dağ ve Öymen, age s. 16.

rinin Kur'anı ezberlemiş olmaktan öte başkaca bilgileri yoktu. ⁽¹⁾
Dolayısıyla eğitim sırasında bazı hatalar yaparak, halkın tenkidine ve hakaretine maruz kalmışlardır. Câhız'ın bu hususta kıssacılardan nakletmiş olduğu halk darb-ı mesellerinde her ne kadar hakikat payı varsa da biraz şişirilmiş ve bir kısmı düzmedir. İşte bunlardan bazıları aşağıya alıyoruz :

" Mekteb (küttâb) muallimlerinden daha ahmaktır. "

" Muallimlere, koyun çobanlarına ve kadınlarla çok düşüp kalkan kim-selere fikir danışmayınız. "

" Ahmaklık; dokumacılar, muallimler ve ip bükücülerde bulunur. " ⁽²⁾ v.s. ... gibi sözler.

Câhız, böylece Küttâb mualliminden daha aptal kimsenin bulunmadığı; sürekli kadınlarla ya da çocuklarla meşgul olan birinde hikmet ya da sıhhatli düşünce bulmanın beklenemeyeceği ve böyle birinden tavsiye alınmaması gerektiğini zımnen savunuyor görünmektedir. Bu gibi sözlerle genel değer yargısı ve töhmet, belki de o devirdeki bazı insanların olumsuz hal ve hareketleri neticesinde halk nazarında bıraktıkları kötü intibadan kaynaklanmış olabilir.

Bunun için Câhız, cahil halktan farklı olmayan öğretmenlerle diğer liyâkatli öğretmenleri birbirinden ayırmak için daha önce belirttiğimiz gibi meşhur evrensel sınıflandırmasını yapmıştır. Söz konusu bu sınıflandırmayı yapmakla tarihi önem kazanmıştır. Câhız, bu sınıflandırma ile de kanmıya rak iddiasını destekleyici mahiyette, siyaset ve kültürde aynı derecede ünlü

1-Ahmet ÇELEBİ, İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi, Trc. Ali YARDIM, Damla yayınevi, İstanbul-1983, s. 216.

2 -ÇELEBİ, age, s.222.

20 kadar kişinin adlarını verir ki, bir zamanlar öğretmen ya da müeddib olarak görev yapmışlardır. Bu listede Haccac'ın, Abd el-Hamid'in, İbn el-Mukaffa'nın ve el-Kumeyt'in adları bulunmaktadır. (1)

Müellif, Küttâb öğretmenlerinin düşüklüğü ile ilgili şiir ve darb-ı meselleri toplamış ancak, öğretmenler zümresinde her seviyeden bilgi ve görgü sahibi kişilerin bulunduğu ve öğretmenlikte olduğu gibi diğer mesleklerde de aynı durumun söz konusu olduğuna dikkat çekerek, öğretmenler hakkındaki bu haksız uygulamayı şu sözüyle reddetmektedir :

" Her sanat kendi aşağı sınıfına sahiptir, ve aşağı sınıfa sahip olan sadece öğretmenlerin mesleği değildir. " (2)

Câhız, devamla;

" Bana göre muallimler iki gruptur. Bunlar arasında önce halk tabakasının çocuklarını okutup sora seçkin zümrenin çocuklarının muallimliğine yükselenler, daha sonra da hilâfet makamına namzet olarak hazırlanan hükümdar çocuklarının muallimliğine terfi edenler vardır. Nasıl olur da *el-Kisâî, Kutrub* ve bunların arkadaşlarına "*ahmaklar*" dendiğine inanabilirsiniz ? !... Bu söz, onlar için de onlardan daha aşağı olan grup için de caiz değil-dir. Eğer köy mekteblerinin muallimlerini kasediyorlarsa, bilinmelidir ki, her meslek camiasının müstesnalı olduğu gibi sefilleride vardır. Bu hususta onlar da diğerlerinden farklı değildir. Nasıl olur da mekteb muallimlerinin hepsi zan altında bırakılabilir ? Kaldı ki, onların içinde *el-Kumeyt b. Zeyd, Abdül-Hamîd el-Kâtib, Kays b. Sa'd, Hüseyin el-Muallim, Ebu Saîd el-Muallim...* misali fakihler, şâirler ve hatipler vardır. Biz, Basra'da, *Ebu'l-Vezîr el-Muallim* ve *Ebu Adnan el-muallim* isminde iki şahıs biliyoruz ki, orada bütün ilimlere vakfi, güzel ifade kabiliyetine sahip onlardan

1 - ÖYMEN ve DAĞ, age, s. 16.

2 - CÂHİZ, *el-Beyân ve't Tebyîn*, c. I, s. 141.

daha üstün birisini tanımıyoruz. " ⁽¹⁾ diyerek Câhız, her dereceden müstesna yeri olan ve ilimle mücehhez öğretmenlerin bulunduğu gibi, daha alt kademede mütevâzı' bilgileriyle halkın çocuklarını eğiten küttâb muallimleri veya köy öğretmenleri de bulunsa dahi hiç bir surette onların bu tarz töhmet ve zan altında bırakılmasının caiz olmadığını hararetle vurgulamaktadır. Fakat diğer taraftan, pedagojik formasyona sahip olmayan, kültürsüz, şahsiyetsiz, karakersiz ve avam halktan farklı olmayan sözde öğretmenlerin davranışlarıyla, ilmiyle ve şahsiyetiyle temayüz etmiş diğer öğretmelerin "aptallık " veya " ahmaklık " v.s. gibi ithamlara maruz bırakılması ve muâheze edilmesinin haksız bir uygulama olduğunu da önemle vurgulamaktadır.

Gerek el-Câhız'ın yaşadığı Abbâsîler döneminde, gerekse Hz. Peygaber devrinde olsun, halkın çocuklarına okuma yazma öğreten öğretmenlerin çoğu, zimmîler veya köleler (mevâlî) idi. Hz. Peygamber devrinde bunlara esir ve köle muamelesi yapılmadığı gibi bilakis değer verilmiştir. Fakat el-Câhız'ın yaşadığı asırda ise, Küttâb muallimi hep itilip kakılan, hor görülen, alay edilen meslek sahibi olmuştur. Ne kadar vahim bir durum ! ?

Bütün bunlarla beraber Câhız, Risâlesi'nin II. bölümünde; " *Eğer sen, bu meseleye objektif olarak bakarsan, öğretmenlerin çocuklar için büyük bir nimet olduğunu ve bu hususta şükretmenin gerekli ve vâcip olduğunu bilirsin.* " sözüyle mesleğini lâıykıyla yapan öğretmenlerin değerini vurgulamak istemiştir. Öğrencilerin ve velilerinin öğretmenlere şükran borcu olduğunu da îmâ etmektedir.

1 - ÖYMEN ve DAĞ, Age, s. 16, 18, 19.

Câhız, eserinin beşinci bölümünde ise; " İnsanların öğrenmeye ihtiyacı olduğu, hadis, tarih, şiir, Aruz, Nahiv, Kur'an, Feraiz, hesap ve yazı v.s. gibi her konuda öğretmenleri olduğunu gördük. " sözü ekinde çeşitli devirlerde **savâlice** ⁽¹⁾, ok atmak,- şahin kuşu gibi- yırtıcı kuş ile avlanmak... v.s. ve ata binme, halter, güreş, koşu, mızrak ve kılıç kullanma, tavla, satranç, telli ve nefesli çalgılar çalmayı öğreten öğretmenler tuttıkları hattâ bazı kuş türlerine ve bülbüllere müzik öğreten eğitici ve öğreticilerin bulunmasına rağmen bu eğiticiler arasında insanı eğiten öğretmenin üstünlüğü gibi üstünlük ve şerefe sahip olmadığını vurgulamaktadır. Eğiten ve eğitilen insanın diğer eğitilen canlılardan farkının mantıklı hareket ederek karar verme kabiliyetine sahip oluşunu sebep göstermektedir.

c - Çocuk Eğitimi :

Câhız, isminden de anlaşılacağı üzere " Öğretmenler Risâlesi" adını verdiği bu eserinin başında öğretmenlerden özellikle de ideal öğretmenlik vasıflarından ve öğretmen türlerinden bahsetmişti. Eğitimde (deyim yerindeyse) lokomotif görevi yapan öğretmenlerin bunu yerine getirmede takındıkları tutum ve davranışları herşeyden önce Câhız'ın ilgisini çekmiş, özel manada bu kaygısını dile getirebileceği ismiyle müsemma söz konusu eseri ortaya koymuş; Bu bağlamda çocuk eğitimine de verdiği önemi ifade edip kaygı, endişe ve önerilerini dile getirebilmek için eserinin ikinci bölümünü "**Çocuk Eğitimi** " konusuna ayırmıştır . Câhız, bu bölümde, öğretmenlerin çocuklar için büyük bir nimet olduğundan bahsetmektedir.

I - Savâlice : Eğri değnek ile topun atılarak bir hayvanın hedef olarak vurulması oyunudur. Farsça'dan Arapça'ya geçmiş bir kelimedir. Kaynak : İBN MANZÛR , Lisânü'l Arab, c. 2 , Beyrut s. 310.

Tabii ki Câhız'a göre öğretmenlik görevini hakkıyla yerine getiren ideal öğretmen imajı yatmaktadır. Âile, çocuğun ilk eğitim ve öğretiminin yapıldığı, ruh ve bedeninde genel hatların çizildiği, ileride sahip olacağı şahsiyet ve karakterin temellerinin atıldığı müessesedir. Önemi de buradan kaynaklanır. Âilede çocuğa yönelik çalışmalar ne kadar sıhhatli, şuurlu ve bilgili olursa, çocuk da ileride o kadar olumlu ve başarılı davranışlar sergiler. ⁽¹⁾Çocuğa ilk terbiyesi ve eğitimi verecek ana-babanın kendilerinin de eğitilmiş kişiler olması lazım ki, yetiştirdikleri çocuklar sosyalleşmede çeşitli zorluklarla karşılaşmasın. Çünkü " *Ailedeki eğitim, örgün eğitimdeki gibi belirli kalıplar içinde olmaz. Orada kullanılacak metotlar çok farklı olduğu gibi, çocuğun durumuna göre de değişiklikler gösterir.* " ⁽²⁾ Farklı eğitimden geçmiş âilelerin çocuklarına verdikleri ilk farklı eğitimleri, çocuklarının okul çağı eğitimlerinde zorluklara sebebiyet vermektedir. Çocuk eğitimi de zorlaşmaktadır. Herhalde bundan dolayıdır ki Câhız, eserinin ikinci bölümünde; " *Öğretmenler, çocuklar sebebiyle, tay eğiten seyislerden ve davar çobanlarından daha mutsuzdur.* " cümlesiyle bu zorluğu dile getirmektedir. **J.J. Ruso** da; " Bir çocuğun muhakeme kabiliyetini, iyice ve isabetli olarak takdir edebilmek için, bu mevkidekilerin pek muhakemeli olmaları lazımdır." ⁽³⁾ diyerek, çocukların muhakemeyi icabettirmeyen şeyleri anlayabileceklerini, daha fazla şeylerle sıkıştırılmamalarına, kapasitelerine göre bilgiler verilmesine dikkat çekmektedir. Ayrıca; "Dehâ, çocuklukta, budalalık şeklindedir." ⁽⁴⁾

1 - Ali ÖZER, Mehmet Akif ve Eğitim, İzmir-1991, s. 28.

2 - ÖZER, age, s. 29.

3 - RUSO, Emile, s. 115 İstanbul 1925 - 1961, Trc. Heyet.

4 - RUSO , age, s.6 .

sözüyle de bunu te'yid etmekte ve çocukların birdenbire ne yapabilmek, ne yapamayacağını hemen anlayamayacağını vurgulamaktadır. Burada çocuklar hakkında hüküm vermenin yanlış bir davranış olduğunu da şöyle izah etmektedir :

" İnsanlar ! Biliniz ki, çocuklar hakkında ne kadar hüküm verirsiniz, o kadar aldanırsınız. Böyle hüküm verenler, çocuklardan daha çocuktur. " (1) demektedir. " Çocuklar yetişme çağında, istenilen eğitim ve öğretimi alacak durumdadırlar." (2)

Din duygusu ile. inanmaya müsait olarak doğmaktadırlar.(3) Seviyelerine inilerek anlatılan şeyleri kavrayabilecek zekaya sahiptirler. Câhız, " Cenab-ı Allah'ın çocuklara bahsettiği kolaylıklardan birisi de, onların yapılarının ve anlayış seviyelerinin öğretmenlerinin akıl seviyelerine yakın bir şekilde yaratmış olmasıdır. " diyerek, eserinin yedinci bölümünde çocuklara öğretilmesi gerekenin ihmal edilmemesine işaret etmiştir. Çocukların bu durumu müthiş bir hadise değil mi ! ? Şayet böyle olmasaydı kendilerini eğitecek eğiticiler hangi yaşta olmalıydı. Hiç bir bilgisi ve hayat tecrübesi olmayan herhangi bir çocuk mu onları eğitecekti ? Ama şurası da gözden kaçmamalı ve dikkat edilmeli ki, fazla muhakemeyi gerektirmeyen konuları ancak algılayabileceklerdir. Çocuğa din eğitimi, çocuğun anlayış seviyesine göre hem tedricî ve hem de sevdirci metodla olmalıdır. (4)

1 - RUSO, age, s. 67.

2- Hüseyin ATAY,Kur'ana Göre İslamın Temel kuralları, M.E.B.yay. ist 1991 , s. 68.

3 - BİLGİN, Ankara 1988, s. 24.

4 - ATAY, age, s.69.

Bundan da; çocuk eğitiminin çocuk psikolojisini iyi bilen, pedagojik formasyona sahip kişilerce verilmesi gerçeği anlaşılmaktadır. Câhız, bu gerçeği, Risâlesinin dördüncü bölümünde; " *Kralların, kendi çocukları için seçtikleri eğitimcilerle verdikleri öğütler, - onları- eğitimde eğitimcilerin hal ve hareketlerinin mükemmel olmasının önemi konusunda delil gösterilir. Nitekim krallar, müeddibler, çocuk eğitiminde ve şefkatlilikte istenilen evsafa sahip oldukları anlaşılmadıkça ve görevlerini tam yaparak imtihanı başarmadıkça, çocuklarını eğitmek için görevlendirmediler.* " sözüyle bu gerçeği teyid edip delillendirmektedir.

Demek ki, Câhız'ın yaşadığı dönemde veya önceki dönemlerde ülke yöneticileri, çocuklarına müeddib tutmak istediklerinde belli bazı kriterler aradıkları ve inceden inceye deney süzgecinden geçirmediği öğretmen tayin etmiyorlardı. Daha önce belirttiğimiz gibi Câhız, böyle imtihanları başarıyla halife çocuklarına müeddiblik gibi yüksek dereceden görev yapmıştır. Fakat bir imtihanda sadece fiziki görünümünden kaybetmişti. Bunun dışında hep örnek eğitimci olarak görev yapmıştır.

Bir öğretmen, alanında bilgili olmasıyla birlikte, psikolojiden, Eğitim psikolojisinden, hele çocuk eğitimcisi ise, özellikle çocuk psikolojisinden haberdar olması gerekir.

İnsan, öğrenerek davranışlarını değiştirir. Her davranış değişikliği öncekilerle birleşerek eğitimi meydana getirir. ⁽¹⁾ Çocuk eğitiminde de aynı şey geçerlidir.

Eğitimin amaçları, derslerin programı ne kadar iyi hazırlanırsa hazırlansın, bunları sınıfında uygulayan öğretmen yeterli olmadıkça, gerçek

1-Telif Heyeti, Eğitim Psikolojisi, Devlet Kitapları (M.E.-G.S.B.), Emel Matbaacılık san. Ankara -1988, ikinci basılış, s.1.

eğitim yapılması m¼mk¼n değildir. Bu eğitimin olabilmesi, ¼đretmenin mesleğinde bilgili olmasına, ¼đrencilerin ¼đrenmelerine rehberlik etmesine ve mesleğinde geręek bir sanatęı olmasına bağlıdır. Bu geręek sanatęılıktaki beceri yanında, eğitim psikolojisine ait bilgiler de bulunmaktadır. ⁽¹⁾ Deyim yerinde ise; ¼đretmenlik bir nevi akt¼rl¼kt¼r.

¼đretmen, eğitimin amağlarını, derslere ilişkin metodların bilgilerini, ęocuđun gelişimini ¼đrenmesini, kişiliğini ve ruh sağlığını ilgilendiren bilgi ve değişmeleri yakından izlemesi gerekmektedir. ⁽²⁾

Bu ince ve nazik g¼revin yerine getirilmesi sırasında ¼đretmen, elbette ki ęeřitli zorluklarla karşı karşıya kalacaktır. Her durumda ¼đretmen şefkat ve merhameti elden bırakmayıp, ¼đrencisini bir baba şefkati ile bağrına basabilmeli, nazik olmalı, samimi davranmalı, kibirli ve gururlu olmamalıdır. En ¼nemlisi de, ¼zellikle ęocuk eğitimi konusunda tecr¼beli olmalıdır. ę¼nk¼ ęocuk eğitiminde başarının yolu, ęocuđun psikolojik yapısının ve ¼đrenme kapasitesinin ęok iyi bilinmesinden geğer. Yetişkinlerdeki anlayış farklılıklarının olduğu gibi, ęocuklarda da aynı durumun s¼z konusu olduğunun g¼z ardı edilmemesi lazımdır.

Eğer ¼đretmen, bildiklerini yerinde ve zamanında uygun bir şekilde karşısındakilere aktarma metodunu da kendisine maledebilmiş ise, onun başarılı olmaması için hiç bir sebep yoktur. ⁽³⁾ Bir anlamda bu, ¼đretmenin derse olan ilgisi, ¼đrenciye dersini sevdirmesi tutumundan ibarettir.

1 - Age s. 3.

2 - Age. s. 4.

3 -Mustafa ¼CAL, Din Eğitimi ve ¼đretiminde Metodlar, T.D.V. yay. Ankara-1990, S. 41.

Yüce Allah, Peygamber efendimize hitabederek onun şahsında merhametli olmayı tavsiye eden bir âyetinde " Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik. " (1) buyurmuştur.Yine merhamet konusunda Peygamber efendimizin de bir kaç sözünü buraya almak istiyoruz :

Abdullah b. Amr b. As şöyle rivâyet etti : Resulullah buyurdu ki, merhamet edenlere Rahman da merhamet eder.Yeryüzündekilere merhamet edin ki, gök sahibi de size merhamet etsin. " (Ebu Davud, Tirmizi)

İbn Abbas, Resulullah şöyle buyurdu, dedi : " *Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklere ilgi göstermeyen bizden değildir.* " (Tirmizi)

Ebu Davud, Abdullah b. Ömer'den nakletti : " *Küçüklerimize merhamet etmeyen ve büyüklerin hakkını tanımayan bizden değildir.* " (2) buyurmaktadır.

Câhız, eserinin beşinci bölümünde; " Öğretmenler, çocukları hırçınlıktan meneder, cemaatle namaz kılmayı emreder, Kur'anı öğretir, Kasîde ve rücûze söyletmek suretiyle onların dillerini kibarlaştırır, tembellere ceza verir, dersten kaçanları döver ve rivâyet ilmini teşvik eder, ki rivayet ilmi, yarışma sebeplerinden biridir. " sözüyle çocuk eğitimcilerinin öğreneceği konular ve öğretmenin öğrencilere öğretim sırasında ceza vermeye ve te'dîbe salâhiyetli olduğuna işaret etmektedir.

Bahis konusu ettiği bu davranış ve öğretim şeklinin ideal bir metod olup, aksine hareket edenlerin hakarete lâıyk olduğunu ise; " *Yukarıdaki bu metod dışında ve bunun aksine metod takibeden öğretmen, şüphesiz hakîrdir.*" sözüyle vurgulamaktadır.

1 - Enbiyâ sûresi, âyet 107.

3 - MEVDÛDÎ , Tefhîmu'l - Kur'an, c. 7, (Türkçe trc. Ali BULAÇ), İstanbul 1986 c. 7 s. 3'ten naklen.

Tabii ki, Câhız'ın bu görüşünü tasvip etmiyoruz. Gerçi O'nun döneminde böyle bir eğitim stil ve metodu uygulanmış olabilir. Fakat bizim asrımızda bu metod geçerli olamaz. Bu ifademizle tenkid ettiğimiz müfredat değil, davranış biçimidir.

Câhız, eserinin yedinci bölümünde; " Haccac, bir kavmin evinin önünden geçerken bir kadının anlamsız ve mantık dışı konuşmalarını duydu ve ona deli veya çocuk avutuyor (oynatıyor), dedi. " demekle, çocuğun doğuştan itibaren belli bir kavrama ve algılama yaş seviyesine gelinceye kadar ona ilk eğitimi verenin ve onun anlayabileceği dilden ona hitabederek bir şeyler öğreten ve basit de olsa bazı tecrübeler kazandıran ilk öğretmeni olduğunun, ayrıca burada, insanların kavrayış bakımından farklı yaratılmış olup, birbirlerine bundan dolayı muhtaç olduklarını izah etmektedir. Burada yine, birbirlerini daha iyi anlayabilen ve birbirlerinin seviyelerine göre hitabebileceklerinde gafiller, ahmaklar, aptallar ve kadınlar olduğuna işaret etmektedir. Bu açıklamasının akabinde En'âm suresindeki; " *Eğer O'nu (yani peygamberi) bir melek yapsaydık, yine onu bir adam şeklinde gösterirdik.* " âyetini zikretmekle de söz konusu bu kişilerin hiç birine melek ve peygamberlik görevi verilmediğini, bu görevlerin yetişkin erkeklere verildiğini, aksi bir iddianın geçerli olamayacağına işaret etmektedir.

Câhız yine devamla; çocuk eğitiminde en iyi ifade şeklinin, çocuğun anlayabileceği, onun akıl ve kavrayış seviyesine göre söylenen sözler olduğunu, onlara hitabederken ilmî ve edebî kelimeleri bir tarafa bırakıp sözlerinin anlaşılır olmasına özen gösterilmesine dikkat çekmektedir. Hattâ bu seviye farkının aynı mesleği paylaşanlar arasında bile söz konusu olduğunu ve herkesin buna dikkat etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu çerçevede Câhız, eserinin sekizinci bölümünde çocuğun nahiv (gramer) ilmiyle fazla meşgul edilmemesine değinerek, bir şiir okuduğunda veya

bir yazı yazdığında avamın yaptığı konuşma ve yazım hatalarını yaptırma-
yacak derecede ona nahiv bilgisi verilmesinin yeterliliğine işaret etmiştir.
Belâğat ve atasözleri v.s. gibi daha faydalısı ile uğraşması lazım iken, onun
nahiv ilmiyle kalbinin meşgul edilmesinin yersiz olduğunu ve bu ilimle fazla
uğraşanların ya onu ihtisaslaştırmak için uğraştıklarını veyahut da bunun
ülke menfaatleri doğrultusunda bir gayeyle olmayıp, başka bir meşgaleleri
olmayanların işi olduğunu iddia etmektedir.

Bu bağlamda nahiv ilmi detaylarının, derinlemesine öğrenilmesinin Geo-
metri ve Trigonometri biliminin de sosyal ilişkilerde fazla lüzumlu olmadığı
gibi buna gerek olmadığını da iddia etmektedir.

Burada, şiir okumada veya yazı yazmada hata ettirmeyecek kadar nahiv
ilmi öğrenmeyi, sosyal ilişkilerde zaruri ihtiyaç olan basit alış-veriş hesap-
ları öğrenmeye denk tutarak, ağır geometrik ve Trigonometrik hesap-
lamaların sadece devlet dairelerinde çalışanlar için lüzumlu olduğunu, halkla
iç içe olan kişilere lazım olmadığını iddia etmektedir. Bu hususta Câhız'a
tamamen katılıyoruz.

Çocuğa nelerin öğretilmesi gerektiği ve nelerin öğretilmesi gerekme-
diğinden söz ederken, hesap işlemlerinin en iyi şekilde öğrenilmesini, yazar-
lık ve iyi bir hattatlık sanatı ile mukayese ederek, en kötü yazıların hatalarla
dolmuş olmasına karşın fazla göze batmadığı, fakat hesap işlerinde en küçük bir
hatanın kabul edilemeyeceği ve bunun için diğer sanatlardan daha ince ve
faydalı olduğunu belirtmektedir. Câhız'ın çocuk eğitimi hususundaki
sözlerinden; çocuğun kapasitesi ve kabiliyeti doğrultusunda yetiştirilmesi ve
branşlaşmaya gidilmesi gerektiğini ön planda tuttuğunu anlıyoruz. Câhız'ın bu
konuya bakış açısı takdire şâyândır. Demek ki Câhız, yaşadığı dönemde,
asrımıza ve her asra uygun düşünüyormuş .

d - Kalem-Yazı- Kitap :

Câhız, Risâlesinin 2. bölümünde okuma-yazma öğrenmenin ihmal edilemeyecek bir zaruret olduğuna ve onu yaygınlaştırmanın önemli bir görev olup, özellikle islam toplumunun din ve dünya işleri için ekmek-su mesâbesinde olduğunu vurgulamak istemiştir. Zira insanlık tarihi, medeniyetlerin, kültürlerin aktarılmasında daima yazıya ihtiyaç duyagelmiştir, hâlâ duymaktadır. Sözlü bilgiler, yanlış anlama, eksilme, artma ve daha da önemlisi kaybolma tehlikesine maruzdur. Fakat yazı, böyle değildir.

Bütün bu sorunlar, insanları okuma-yazma öğrenimine doğru yöneltti. Nitekim bu faaliyet, islamın doğuşundan itibaren başlamıştı. Zamanın ilerlemesiyle, yeni faktörler onları, bu sanatı daha da güzelleştirmeye, hattâ bu hususta bir çok yenilikler yapmaya teşvik etti.

İslamın başlangıcında, okuma yazma bilen müslümanların sayısı az olduğu için, Resûlullah (s.a.v.) onların hepsini veya büyük bir kısmını, kendi huzurunda vahiy kâtibî olarak çalıştırdı. Bu sebeple, öğrenme arzusunda olanlara, okuma-yazma öğretimi vazifesini, gayr-i müslimler (zimmiler) üzerine aldı. Bedir Gazasında, Mekke'li'lerden bir çoğu esir düşmüştü. Resûlullah (s.a.), onlardan okuma-yazma bilenlere; müslüman çocuklarından bir kısmına okuma-yazma öğretmek suretiyle kendilerini hürriyete kavuşturabileceklerini şart koştu. Bu yüzden, okuma yazma-öğretimi vazifesini, gayr-i müslimlerin üzerine aldığı yaygın bir müteârifeye haline geldi. Öğretimin bu çeşidi, bizzat muallimlerin evlerinde icra ediliyordu. Çoğu kere onlar, evlerinin bir odasını, talebeleri karşılamaya tahsis ediyorlardı.⁽¹⁾ Değerli kültür miraslarının ve medeniyetlerin korunmasında baş rolü oynayan önemli

1 - ÇELEBİ, age s.(34-35).

unsur olan yazı hakkında bilgi verirken Câhız; Hem kitap,hem de yazı anlamında (kitap, kitâbe ve kalem) sözcüklerini kullanmıştır. Câhız'ın bu üslûbu, yazıya verdiği öneme delâlet etmekte ve yazı vasıtasıyla meydana getirilen eserlerin değerine işaret etmektedir.

Kitap okuma meraklısı ve âşığı, hattâ sevdiği kitapların altında kalarak ömrünün son nefeslerini veren Câhız'ın kitap hakkındaki sözleri şöyledir :

" Yaşı genç, taze, ucuz ve her yerde bulunması mümkün olan; enteresan vak'aları ve emsalsiz bilgileri, sağlam kafaların ve hakîmâne tecrübelerin eserlerini, geçmiş çağların ve uzak memleketlerin haberlerini toplayan kitap gibisini bilmiyorum. İstediginizde ziyaretinizi seyrek yapan, arzu ettiğiniz takdirde gölge gibi hiç peşinizden ayrılmayan ve vüucdunuzun bir parçası gibi olan böylesine bir misafire kim sahip olabilir !... " İnsan için en samîmî ve sadık dost olarak nitelendirdiği kitap hakkında el-Câhız yine şöyle der :

" Kitab; susturduğunuz zaman sessiz, konuşturduğunuz zaman konuşkan, meşguliyetiniz varken sohbeta başlamayan, çalışma zamanlarınızda sizi yalnız bırakan kendisi için süslenip giyinme ve utanıp sıkılma külfetine sokmayan bir gece misafiri; yüzünüze karşı dalkavukluk etmeyen bir arkadaş; azdırıp sapıtmayan bir dost; bıktırıp usandırmayan, münâfıklık yapmayan ve size karşı yalan söyleyip dolap çevirmeyen bir yoldaştır. " (1)

Kitap okuma merak ve sevgisiyle dolup taşan el-Câhız bu sözleriyle ve davranışlarıyla, kendisinin gerçek bir ilim adamı, eğitimci ve görüşlerinde, tespitlerinde isabetli bir mütefekkir olduğunu bize göstermektedir.

Gerçekten, kitapların değerini koymada üstünlük pâyesinin el-Câhız'a ait olduğunu zikretmeliyiz. İnsanların dikkatini kitaba ve onun kıymetine, nesre

1 - ÇELEBİ, age, s. 127.

ve onun faydasına yönelten odur. Ondan önce umûmî temâyül, şiire ve şâirlerin divanlarına çevrilmişti. El-Câhız, gelip yüceliğin zirvesine yükselince, kitabın ihtiva ettiği ilim ve marifeti açıklayarak halkın dikkatini okumayazmaya ve kitaplara çevirdi. (1)

Yüce Allah, âlemlere rahmet olarak gönderdiği Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'e daha ilk vahyinde hemen Rabbinin adıyla okumasını emretmiş, insanı kan pıhtısından (embriyon) yarattığını, kendisinin kalemle öğreten (eğiten) en büyük kerem sahibi olduğu ve insana bu kalem vasıtasıyla bilmediği her şeyi öğrettiğinden bahsetmiştir. Demek ki kalem, en sıhhatli bilgi alış veriş vesilesidir.

El-Câhız'ın bahis konusu ettiği kalem ve ondan murad yazı olmasaydı, Kur'an-ı Kerim âyetlerindeki emirler, talimatlar bizlere nasıl tahrif olmadan sıhhatli bir şekilde ulaşabilirdi. Peygamberimiz, bunun önemini bildiği için her bir vahyin gelmesinde, sahabelerinden bazılarını vahiy kâtibi olarak görevlendirmiş ve ânında Cebrâilin getirdiği Kur'an âyetlerini yazıya döktürmüştür. Peygamber efendimiz(s.a.v.)okuma-yazma bilmez (ümme) di. Fakat belâğatıyla, fesahatıyla tüm edebî sanatları kullanarak son derece mükemmel konuşur, diğer ediplere ve câhiliye şâirlerine meydan okurdu .

" Melek (oku) dediğinde Resûlullah " Ben okumuş değilim " şeklinde cevap vermişti. Bundan anlaşılıyor ki Melek, vahyi yazılı olarak getirmiş ve Resûlullah'ın bunu okumasını istemişti. Çünkü eğer meleğin maksadı kendi söylediğini Resûlullah'ın sadece tekrar etmesi olsaydı, Rasulullah " Ben okumuş değilim " demezdi . (2)

1 - ÇELEBÎ, age., s. 127.

2 - MEVDÛDÎ,age ., cilt 7, sayfa 174.

Yine kalem, kitap, kitabe ve okumak diyoruz. Bunlar, insanoğlunun ihtiyaç duyduğu şeylerdir. Herkesin toplum hayatındaki mutluluğu için ölünceye dek özdeşleşeceği büyük nimetlerdir. Hakîr bir başlangıçtan sonra insana ilim vererek onu mahlûkatın en yüksek seviyesine çıkarması, Allahın en büyük lütfudur. Sadece ilim değil, kalem kullanmayı da insana öğreterek, sahip olduğu ilmi büyük çapta yaymasını, bu yolla ilerlemesini ve sonraki nesiller için muhafaza etmesini de sağlamıştır. Eğer Allah, ilham yoluyla insana kalem ve kitabın ilmini vermeseydi, o zaman insanın ilmî yetenekleri yayılmaz ve gelecek nesillere ulaşamazdı. Böylece ilerleme mümkün olmazdı. İnsan aslında ilimsizdir. Allah'ın lütfuyla insana her merhalede ilim verilmiş ve ilim kapıları da birbiri ardına açılmıştır. " (1)

Hal böyle olunca; Daha önce de belirttiğimiz gibi insanın, ekmek-su mesâbesinde en çok muhtaç olduğu yazının, kalemin, kitabın ve bunlar vasıtasıyla elde edilecek ilmin ilk kaynağının yüce Allah olup, insanoğlunun aciz bir varlık olduğu ve Allahın bize peygamberleri rehberliğinde öğrettiğinden pek fazla bir şey öğrenemediğimiz, dolayısıyla bu sayısız nimetleri karşısında ne kadar şükretsek dahi yine minnet borcumuz olduğunu buradan anlıyoruz. Yüce Allah, bu konuya muhtelif âyetleriyle işaret buyurmaktadır : " **O'nun ilminden ancak kondisinin dilediği kadarından başka bir şey kazanamazlar.** " (2) Demek oluyor ki Yüce Allah, ilim öğrenmek ve öğrendiğimizi başkalarına öğretebilmek için her türlü imkânı bizim için yaratmış, dünyayı emrimize âmâde etmiştir.

1 - MEVDÛDÎ, age, 175.

2 - Bakara sûresi, âyet 255.

Bununla birlikte ilim öğrenmeye teşvik eden, özendiren şu âyetiyle, peygamberimizin şahsında ilim ve bilgi sahiplerini övmüştür. :

" *Ey Resûlüm, onlara de ki : " Hiç bilenlerle bilmiyenler bir olur mu ? Ancak gerçek akıl sahipleri onlar (öğüd alır). "* (1) buyurmuştur. Bir başka âyette Hz. Peygamber (s.a.)'e hitabı sırasında da değerli ilim âleti ve vasıtası olan kalem'e değinmiş, kaleme ve onunla yazılan şeylere ;" *Nun, Kaleme ve onunla yazılanlara andolsun ki. "* (2) âyetiyle kasem (yemin) etmiştir.

Müfessirlerin imamı, mücâhid; Kalem den murad kendisiyle ez-zikr (Kur'an) yazılan kalem dir. Bundan da yazılmakta olan şeyin (yesturûn) Kur'an olduğu anlaşılmaktadır. (3)

Burada yemin kalem ve kitap üzerinedir. Yani bu Kur'an ,Vahiy kâti-binin elleriyle işlenmektedir. Bu husus, Allah Resûlünün deli olmadığını açık bir hüccetidir. Resulullah (s.a.v.) peygamberlik davasından önce Mekkeliler tarafından yörenin en iyi ve en faziletli insanı olarak kabul edilmekte ve herkesçe O'nun dürüstlüğüne ve ferasetine güven duyul-maktaydı. Ama Kur'an vahy olunmaya başlayınca aynı insanlar O'na deli, mecnun demeye başladılar. Şu anlaşılıyor ki, aslında buna sebep Kur'andır. İşte bu yüzden Kur'an'ın bu gibi iddialar için yeterli bir reddiye olduğu buyurulmaktadır. Yüce açık ve belîğ Kelamın içerdiği konular da aynı yüksek meziyete sahiptir. Bu Kur'an, Resûlullaha Allah'ın bir lütfudur. Kâfirlerin iddiâ ettikleri gibi bir delilik sebebi değildir. (4)

1 - Zümer sûresi, âyet 9

2 - Kalem sûresi, âyet 1

3 - MEVÛDÎ, age. c. 6, s. 391 .

4 - MEVÛDÎ, age, c. 6, s. 389.

Kur'an vasıtasıyla Allah'ın Hz. Peygambere (s.a.v.) öğrettiği dinî eğitim ve öğretim şekil ve yöntemleri kalem olmasaydı bize nasıl intikal ettirilebilirdi? Bunlar, yazı ile kâğıda aktarılmasaydı ve biz bu ilâhî, nebevî teknik ve metotlardan nasıl haberdar olup yararlanırdık ve yararlandırabilirdik ?

Kur'anı Kerim Hz. Peygambere indirilmeden önce Arabistan'ın okuma yazma seviyesi düşüktü. Fakat, Kur'anı Kerim'in ilk emri üzerine başlayan ilim ve kültür faaliyeti hızla ilerlemeye başladı. Hazret-i Peygamberin vahiy sekreterleri gün geçtikçe çoğalıyor, diğer müminler de okuma-yazmayı öğrenmeye hevesleniyordu. (1)

Peygamberimizin vahiy kâtiplerinin en meşhuru Zeyd İbn Sabit de yazıyı böylece öğrenmiştir. Bu sahabi Hz. Peygamberin diplomatik vesikalarını da yazardı. Bu arada yabancı alfabeleri de Hz. Peygamberin emri üzerine öğrenmişti. Yazı öğrenmeye aslında, en büyük teşvikçi Kur'anı Kerim olmuştur. (2)

Câhız, Risâlesinin ikinci bölümünde dil ile kalemi mukayese ederken, dilin sadece karşı karşıya bulunduğumuz kişiye meramımızı anlatmada rolü olduğunu, fakat kalemin faydasının daha umumi olduğu üzerinde durmaktadır. Kendisinin ifade ettiği gibi, yazı ve onun âleti kalem olmasaydı, eğitim-öğretim, Dinî-dünyevî işler, devletin işleri kısa zamanda birbirine karışır, düzen bozulur, her şey alt üst olurdu . Her türlü eğitim-öğretim ve gerçek ilmin yolu kalemin ucundan geçmektedir. Kalemsiz ilim, ilimsiz otorite olmaz.

1 - M.Tayyib OKIÇ, İslamiyette Kadın Öğretimi, Diy. işl. Bşk. yay. Ankara - 1978, s. 20

2 - OKIÇ, age, s. 21.

e - Ezber-İlim-İstinbât (hüküm çıkarma) :

Risâlenin beşinci bölümünde Câhız'ın; " İlim, her faydalı şeyin temelidir ve ilimle iyilik kötülükten, helâl haramdan, iki iyi şeyin arasındaki tercih ve iki kötü şey arasında da mukayese yaparak daha az şer olanının bilinmesi yine ilim sâyesinde olur. " dediği gibi, "oku" emri ve kalemin övülmesiyle başlayan islamın en ziyâde ehemmiyet verdiği şeylerden biri ilimdir. Mü'min için, imandan sonra ilim gelmelidir. Dini yaşamak ve onu korumak, düşmana galip gelmek v.s. hep ilimle mümkündür. Hakîkî ilmin olduğu yerde din vardır, iman vardır, Allah korkusu vardır. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'in de;

" Kullar arasında Allah'ton en ziyade korkanların ilim sahipleri. " (1) olduğunu bildirmektedir.

Yine ilmi ve ilim ehlini övdüğü bir kaç âyetini daha buraya alıyoruz :

" Allah, içinizden iman etmiş olanlarla, bilhassa kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini artırır. " (2)

" Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olurmu ? " (3)

" Mü'minlerin hepsinin topyekân savaşa çıkmaları icâbetmez. İçlerinden bir grup gitsin; bir kısmı da, dini bilgileri iyice öğrenmeleri ve kavimleri savaştan dönüp kendilerine geldikleri zaman, onları , Allah'ın âyetlerinden haberdar etmeleri için gitmeyip kalmalıdır." (4)

1 - CÂNÂN, age, c. 13, s. 454'ten naklen.

2 - Mücâdele sûresi, âyet 11.

3 - Zümer sûresi, âyet 9.

4 - Tevbe sûresi, âyet 122

5 -CÂNÂN, age, c. 13, s. 453 .

Peygamber efendimiz, ilmiyle amel etmeyeninin durumunu nifak alâmeti olarak değerlendirmektedir. Allah korusun, böyle bir âlim veya eğitimci, çevresindekilere ve maiyetindekilere yarar yerine zarar verir.

İlmin değeri ve âlim konusunda bu açıklamadan sonra, Risâlenin üçüncü bölümünde, ilim yolunun ilk adımı olan ezber yapma hususunda, fikir adamı, hüküm sahibi lider filozoflar, düşünme ve akıl yürütmenin asıl olup, ezber yapmanın ise ikinci derecede olduğuna dâir; " Ezber, zihnin bir dalıdır. " ifadelerini nakletmekte ve ezber yapmanın taklidden başka bir şey olmadığına, gerçek bilgi ve güvenilirlik şerefine ulaşmanın istinbat yapmakla olacağına yer vermektedir. " Akıl akıldan üstündür " sözünden hareket ederek âlimlerin isabet dereceleri ne olursa olsun, başka âlimlerin de görüşlerine müracaat etmeleri ve onlarla da konuyu müzakere etmelerinin en doğru yol olduğunu; (" Kişilerle müzakerede bulunmak, onların kalplerine nüfuz etmektir. " diyen kişi güzel söylemiştir.) sözüyle de buna açıklık getirmiştir.

Her ne kadar ilim elde etmek, ezberin kapısından geçerse de, yorum yapmadan bu ilim kendini göstermez. Körü körüne yapılan ezberin faydası olmaz.

Burada şöyle bir soruyla konuyu biraz daha açalım : " Kur'an'ın hiç bir kelimesinin manasını bilmiyerek eberliyen mi âlimdir, yoksa tefsirini ve yorumunu yaparak, manâsı üzerinde düşünerek ezberliyen mi ? Tabii ki manâsını bilerek, hangi olay üzerine indiğini yani nüzûl sebebini, mecâz ve kinâyeleri üzerinde düşünerek yapılan ezber, ancak sahibini ilme götürür ve bir hükme vardırır.

" Ezber, zihnin bir dalıdır. " diyenler, ilmin ezberden ibaret olmadığını, zihinsel çalışmaya yani muhakemeye ve istinbât'a ağırlık

verilmesinin gereğine işaret etmektedirler.

Câhız buna devamla; ezber ve istinbattan her hangi birisine ağırlık verilip diğeri ihmal edilirse, tercih edilenin diğesine zarar vereceğini ve öbürünün zayıf kalacağını belirtmektedir. Her ikisinin de ilimde önemli mevkiye sahip ve birbirlerini tamamlayan unsur olduklarını, bunların beraberliğiyle ancak faziletin ortaya çıkabileceğini iddia etmektedir. Son derece önemli ve hassas noktaya temas etmiştir.

Câhız, bu noktaya değinmekle; ilim ehlinin izleyeceği yolu göstermekte, bir başka ifâdeyle, nasıl âlim olunacağını tarif etmektedir. Herkes tarafından aşağı-yukarı bilinen bu şeylerin tekrarlanması veya hatırlatılmasında fayda mülâhaza ederek bu konuya yer vermiş biraz da bunun felsefesini ve kendine göre yorumunu yapmış oluyor.

Cahız, yine; ilmin ilk ve önemli merhalesi olan ezberleme işinin nerede ve nasıl yapılacağına da kafa yormakta ve; Nasıl bir yer olmalı, yüksek mi yoksa alçak yerde mi ? şeklinde bir soru ile de bu meselenin önemine işaret etmektedir. Ayrıca ezber yapma zamanının seçiminin de önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Zihnin hayat meşgalesiyle meşgul olduğu, gürültü ve patırtının devam ettiği saatlerde ezber yapılamayacağına işaret etmekte ve ezberin seher vaktinde yapılmasını tavsiye eder. Zira bu vaktin gürültü patırtının olmadığı, kafayı meşgul edici şeylerin ortaya çıkmadığı ve vücudun dinlenmiş olduğu, yorgunlukların bittiği bir vakit olduğunu hatırlatır. Ezber yapabilmek için vücudun yorgun olmaması gerekir. Çünkü zihin, vücut enerjisiyle yakından alakalıdır. Vücut enerjisinin yenilenmesi ile zihindede bir tazelik, dinçlik ve zindelik hasıl olur.

Burada Câhız, seher vaktinden niçin bahsediyor da, en sakin vakitler olan gecenin muhtelif saatlerinden bahsetmiyor ? Çünkü,vücudu en iyi

dinlendiren uykudur. Uyku tamamlanmadan ne kadar istirahat edilse de faydasızdır. Hattâ bu hususta Yüce Allah, Nebe, suresinin 9. âyetinde meâlen "*Uykunuzu ise, bir dinlenme yaptık.*" buyurmaktadır. Yani Allah, gecenin belli bir kısmını istirahate ayırıp, gündüzü de çalışma, didinme ve maîşet vakti yapmıştır. Bu hususta; "*Gündüzü ise, geçim vakti kıldık.*" buyurmaktadır. (Nebe, âyet 10)

Demek ki, her şeyin bir vakti vardır. Çalışma vaktinde çalışıp, istirahat vaktinde de istirahat etmek gerekir. Çalışma vaktinde uyuyup, istirahat vaktinde çalışmanın (zaruretlar hariç) faydası olmaz.

f - Edebiyât ve Şiir :

Hayatından ve çeşitli eserlerinden veya başkalarının onun hakkında anlattıklarından anladığımız kadarıyla CÂHİZ, son derece tertipli, güzel, vecîz ve edebî sanatların hepsini kullanarak akıcı üslûpla hitabeder ve şiir söylerdi. Eski câhiliye devrinde olduğu gibi, Câhiz'in yaşadığı devirde de bazı kişilerin geçim kaynağının şiir ve edebiyât olduğunu eserinin altıncı bölümündeki ;

" Şiiri ile isteklerini elde eden şâir ve edebi ile yüksek düzeylere gelen edib... " sözünden anlıyoruz. Onbirinci bölümde de; "*Hal böyleyken şâirler; -methiyeler ve nimetler almak için - Kralların yanına gittikleri gibi Kureyşlilerin yanına da gidiyorlardı...*" sözüyle aynı konuya temas etmektedir. Demek ki o zamanın şartları onu gerektiriyordu.

Câhiz'in bununla esas söylemek istediği şey, bazı edîb ve şâirlerin hitapları sırasında, üzerinde fazla düşünmeyi gerektiren yapmacıklı kelimelere yer vermemeleri, açık ifadeler kullanmaları ve meramlarının dinleyici tarafından kolay anlaşılıp, onların zihinlerini yormamaları gereğidir.

Câhız bu vesileyle, eğitici veya halka bazı şeyleri öğretici pozisyonunda olan kişilerin güzel konuşmalarının zarurî olduğuna dikkat çekmektedir.

Hattâ ümmî olmasına rağmen son derece fasîh ve güzel konuşan, karşısındakini kırmadan, üzmeden, yormadan, bıktırmadan istediğini öğreten ve aydınlatan peygamber efendimize olan hayranlığını şöyle dile getirir :

" Allah O'nun sözüne tatlılık vermiş, kabul örtüstüne bürümüş; O'nda heybetle sevimliliği bir araya getirmişti. Sözü tekrar etmez, dinleyen de tekrarlatmaya emen hemen hiç ihtiyaç duymazdı. Bununla birlikte ne bir kelime eksik olur, ne dili sürçer, ne de delil kuvvetini kaybederdi. Hiç bir rakib O'nun karşısında duramamıştır. Az sözle büyük manâlar ifâde eden hutbeler irâd eder, hasmını susturma yoluna gitmeyip, sağlam delillerle iknâya çalışırdı. Hiç bir kimse O'nunkinden daha faydalı, daha doğru ve ölçülü söz duymamış olurdu. " (1) der.

Hz. Peygamberin (s.a.v.) güzel konuşma ve ikna kabiliyetine sadece Cahız değil, Cahız'dan daha güçlü ve seviyeli Kureyş hatipleri ve şâirleri de hayran kalırdı. Hangi üniversitenin edebiyat fakültesinden mezun olmuştu acaba ?

Hayır, hiç bir fakülte veya okul yüzü görmemiş, O, en büyük eğitici olan Allah'ın eğitim ve terbiyesinden geçmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi; " Beni Rabbim terbiye etti..... " buyurmuştur. O büyük insan, zamanımız eğitimci ve edebiyatçılarınin daha yeni yeni keşfedebildikleri; " Açık anlatım, anlatımda duruluk, anlatımda yalınlık, özgün anlatım, anlatımda ilginçlik, planlı anlatım, inandırıcı anlatım ve

1 - Abdullah ÖZBEK, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed (S.A.V) Selam Yayınevi Konya - 1988. s. 149'dan naklen

etkileyici anlatım v.s. ⁽¹⁾ gibi anlatım özelliklerini gayet güzel bir şekilde konuşmalarında tatbik ediyordu.

Biz de, eğitimde ve sosyal ilişkilerimizde meramımızı karşımızdakine anlatmada, gerek sözlü, gerekse yazılı anlatımda, güzel , doğru, amaca en uygun yazı ya da konuşma türünün özelliklerine uygun şekilde anlatmak zorundayız. ⁽²⁾ -Çünkü- bu özelliklerden yoksun bir anlatım, gerçek bir anlatım sayılmaz. Yüce Allah (c.c.), insanoğlu için yarattığı sonsuz ve sayılamayacak kadar nimetlerin yanında, bilmediği şeyleri öğretmiş ve karşısındakine meramını anlatma kabiliyetini de vermiştir.

Nitekim, Kur'an-ı Kerim'de Rahman suresinin dördüncü âyetinde yüce Allah, insanoğluna öğrettiği, meramını anlatma kabiliyetine işaret etmiştir. (O'na beyanı öğretti...) meâlindeki âyetin açıklaması şöyledir :

" El-Beyân" kelimesinin bir anlamı, insanın kendi maksadını açıklaması, diğeri ise, hayır ve şer arasındaki farkın açıklanması demektir. Bu her iki anlamı da taşıyan küçük cümle ile deliller tamamlanmıştır. Çünkü, insanları hayvanlardan ayıran en önemli özellikler, konuşmak ve açıklamaktır. Bu özellikler, insanın diğer varlıklardan üstünlüğünü ortaya koyar. Bu sadece konuşma özelliği değildir. Zira konuşmanın ardında, akıl, şuur, idrâk, fehim gibi yetenekler vardır ki, bunlar olmaksızın konuşmak mümkün değildir. Dolayısıyla insanda konuşma melekesinin olması, onun şuur ve irâde sahibi olmasının delilidir. Kendisine böylesine yetenekler bağışlandıktan sonra, elbette insanın

1- Salih SARICA ve Muztafa GÜNDÜZ, Güzel Konuşma ve Yazma, Fil yay. 6. baskı, 1981- İSTANBUL. s. 146-147.,

2- SARICA ve GÜNDÜZ, age, s. 147 .

hidâyeti şuursuz varlıklarınki gibi olacak değildir. Ayrıca insanoğlunun bir diğer özelliği de ahlâk duygusudur. İnsanlar, kendi hayatları için kitapları, tebliğ ve telkinleri, okuma ve yazma, mantığı, eğitim ve öğretimin bir vesilesi olarak kabul edip, doğal yeteneklerini bu konuda yeterli kabul etmezler. O halde, insanı yaratanın, kendilerine verdiği bu görevi daha iyi yerine getirebilmeleri için insanlara yol gösterici olarak peygamberler ve kitaplar gönderilmesine niçin hayret edilsin ? İnsan için hidâyetin en uygun yolu budur. Çünkü "beyân " gibi bir nimet ile şerefendirilmiş bir varlığa, en uygun yol göstericilik vazifesini Kur'an yerine getirebilir. " (1)

Peygamber efendimiz (a.s.), ömrünün son nefesine kadar, sahabelerini eğitmesi sırasında ve tüm sosyal ilişkilerinde anlatımın en güzel misalini vererek herkeste kendisine hayranlık uyandırmıştır. Güzel konuşması ve ikna gücü ile kendisini sevmeyen kişileri dahi cezbetmiştir. Hele kendisini sevenler, onun konuşmasına doyamaz ve yanından hiç ayrılmak istemezlerdi. Böylece O, tüm edebiyatçı, şâir, eğitimci ve tebliğcilerin istifâde edecekleri en güzel konuşmacı ve tebliğcilik vasıflarını kendisinde toplamıştır. Cahız da, örnek eğitimcilik vasıflarında mihenk taşı olarak peygamberimizi seçmiştir.

Câhız'a göre, edebiyatçı; Manâyı hazırlamadan önce kelimeleri hazırlamamalı, hava atmak gayesiyle gereğinden fazla manaya boğup, yapmacıklı zor ifâdeler kullanmamalıdır. Her yüce mananın veya basit mananın kendine özgü bir lafzı olup, ne kastedilecekse sadece o kelimenin

1 - MEVDÛDÎ, age, c. 6, s. 63.

kullanılmasıyla haddi aşmadan onunla yerine getirilmesi gereğine de işaret etmektedir.

Risâlede yine Câhız, edebiyatçı için en büyük felâketin; Edebiyatçının kötü huylu, hırçın, sözlerinin ağır ve anlaşılmaz, tarifinin zayıf, kibirli, kendini beğenen, ve kendisini büyük edebiyatçılardan biri olarak göstermeye gayret sarfeden, çok yüseklerde seyreden, diğer yazarlardan yapmış alıntılarda isim zikretmeyip kendi ürünüymüş gibi gösteren olduğu üzerinde özellikle durmaktadır.

Câhız'ın değindiği bu nokta, eğitim açısından çok önemli ve eğitsel değeri hâiz olup, eğitimcilerin istifade edecekleri hususları ve özen göstermeleri lazım gelen tutum ve davranışları içermektedir,

Müellif, edebiyatçı ve edebiyat hakkındaki sözleriyle birlikte aslında edebiyat ile iç içe olan şiir'e de değinmekte ve şiirin bir fikir sporu ve siyaseti olduğunu ifade etmekte, ancak bunun da yıkıcı olmayıp yapıcı bir üslupla yapılmasının önemini de vurgulamaktadır.

Burada, belâğat sahibinin başarılı olabilmesi için başkalarından faydalanma yoluna gitmeyip, kendi alın teri ve kabiliyetini sergilemesi, tembellik, acz ve alıntılara, çalıntılara yer vermemesine de dikkat çekmektedir. Bu âdetin çok olduğu ve bunun belâğat sahibini bitireceğini, belirtmektedir.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, okuma meraklısı ve kitap aşığı olan Câhız, bu konuyu kitapların en iyisinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili şu sözü ile bitiriyor : " *Kitapların en iyisi, baktığında güzelliği seni hoşnut eden ve daha başka mana aramaya ihtiyaç hissettirmeyendir. "*

g - İbâdet - Ticâret - Eğitim :

Risâlenin onbirinci ve son bölümünde Câhız, müteferrik konulara yer vermiştir. İnsanoğlunun Allah'a karşı yerine getirmekle mükellef bulunduğu ibâdetlerin yanında bir de O yüce varlığa son derece hüsn-ü zan ve güven duygusu içerisinde olması gereğine işaret etmekte ve bu bağlamda yine insanoğlunun, güven duyacağı, idaresine sığınıp hüsn-ü zan besleyeceği bir sultana ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Deve çobanlarının, develeri yırtıcı hayvanların tehlikesinden kurtaran birer nimet, sultanın da maiyetindeki kişilerin birbirlerini yememeleri için bir lütuf olmasını denkleştirerek, insanlar için bir sultanın varlığının kaçınılmaz olduğunu iddia etmektedir.

Müellif, eğitimcilerin; " Kuyumculara yolla" sözü ile Ebû Hanifenin kitaplarının okutulması konusunu bir arada zikretmekle, bunların sarraflıktaki çok ince ve önemli olan hesap-kitap ve mal çeşitleri bilimlerini ihtiva ettiğine işaret ederek övgü ile bahsetmektedir.

Diğer taraftan " Kureyşliler tüccar idiler. " sözünün irdelenmesi gerektiğini, Kureş tavicirlerinin diğer bölge ve kabile tacirleri ile kıyaslamamanın mümkün olmadığını, çünkü Yüce Allah'ın, Kureyş kabilesini ta ana rahminden başlayıp doğuncaya kadar kendilerini kontrol ve muhafaza ettiğini, -Hz. Peygamber gibi - en büyük kişi tarafından ıslah ve eğittiğini zikreder. Bununla, Kureyş tacirlerinin ticaret ahlâkı ile Ubulle ve Hîre halkı stokçularının ticaret ahlâkı arasında büyük farklar olduğunu vurgulamaktadır.

Kureyşin, zengini-fakiri ile gözü tok ve kanaat sahibi, aynı zamanda yardımsever, ihsan ve iyilikte temâyüz ettiklerini, nasıl ki methiyeler ve nimetler elde etmek için şâirler, büyük kralların yanına gittiyse, Kureyşlilere de gidiyorlardı. Kureyşlilerde onlara bol hediyeler verdikleri

gibi hiç bir isteklerini reddetmiyorlardı. Daha da ötesi, kendilerinin, çorak ve tarıma elverişsiz bir vâdide olmasına rağmen, Allahın misafiri hacılara ziyafetler ve su da veriyor olduklarını, bu işlerin yapılmasının diğer tacirlere sıkıntı ve mutsuzluk verirken, Kureyşlilerin bunlardan zevk ve mutluluk duyduklarını, söz konusu tutum ve davranışın maddî şeylere müstenid olmadığını, meselenint emelinde eğitim, inanç, ahlâk gibi üstün değerler ve hüsnü niyet olduğuna delâlettir. Hatta kendileri gibi inanmış kişilerin dışında hiç bir kabileyle sosoyal ilişkilerde bulunmamışlar, diğer kabile tüccarlarının yaptığı gibi kralarla ticaret ilişkisi kurmamışlar, nitekim Kabeyi yeniden inşa ettirmek istediklerinde, buna haram mal karıştırmak korkusundan dolayı, ancak kadınlarından ve atalarından kendilerine kalan miras malı harcamışlardır.

Burada Câhız, ileriye gören hükümdarın, maiyetindekileri idare etmede takınması gereken tavır ile, eğitimcilerin çocuk eğitiminde izlenmesi gereken tutum ve davranış arasında ilgi kurarak, eğitimde çocuğa zor kullanmanın zararlı olup, eğitimden nefret etmesine bile vesile olabileceğini, ama bunun karşısında onun ihmal edilmesi halinde ise eğlenceye alışmasının söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir.

Câhız, sözüne devamla; yeryüzündeki kötülüklerin, kötü arkadaş ve istirahat mahiyetinde olmayan boş vakit geçirmek olduğunu da vurgulamaktadır. Bu sözleriyle Câhız, bütün anne-babalara ve öğretmenlere seslenmekte, önemli mesajlar iletmektedir. Eğitimin faziletini kavrayacak yaşa gelen çocuğa, onu sevdirebilmek için elden gelen her türlü maddî ve manevî gayretin seferber edilmesi gerektiğini de eklemektedir.

Kişinin, öbür dünyaya göçerken arkasında bırakacağı en değerli varlığın hayırlı evlât olduğuna, onun millete ve dîne faydalı işler yapması

için iyi bir eğitimden geçirilmesi ve onun üzerinde titizlikle durulmasına değinirken, Zekerriyya Aleyhisselam'ın " Rabbim beni çocuksuz bırakma, (ama aslında) sen varislerin en iyiyisisin. " şeklindeki duâsına yer vermiştir. Bu âyeti, kişinin neslini ancak çocuk yaparak devam ettirebileceğine delil olarak getirmiştir. Ama beraberinde " Erkek , kız gibi değildir. " *Âl-i İmrân (36)*, âyetini de zikretmiştir. Hz. Meryem'in annesi bununla şunu kasetmiştir : " *Eğer erkek olsaydı daha iyi olabilirdi; Çünkü kadın birçok doğal zayıflıklar ve toplumsal kısıtlamalarla sınırlandırılmıştır ve bir din adamı olamaz. Bu nedenle benim çocuğumu adadığım amaca bir erkek çocuk daha uygun düşerdi. "* (1)

h - Livâta :

Müellif, risâlesinin 9. bölümünü, çok kötü bir âdet olan Livâta'nın zemmi konusuna ayırmıştır. *Lûtîlik* veya *livata*, *Lût* kavminin içine düştüğü cinsî sapıklıktır; homoseksüalite de denir. Bu, erkeğin erkekle, kadının kadınla cinsî temesta bulunmasıdır. Dinimiz bu işi, zinâdan da çirkin bir ahlâksızlık kabul etmiş ve şiddetle yasaklamıştır. (2)

İçki alışkanlığı gibi diğer bazı kötü âdetleri bırakanların Cenab-u Allah'ın onlar için cennette *Ğilmân* ve *Vildân* denilen gençlerin etraflarında pervane gibi dönüp hizmet ederek, cennet içecekleri ile ikramlarda bulunacaklarına alternatif olarak, dünyada iken Livata sapıklığını işleyenlerin o âdeti terketseler dahi kendilerine içki alışkanlığını terkedenlere va'dedilen ödüllendirmenin yapılmamasını Câhız, çirkin olan bu şehvî arzunun bizatihî ayıp ve kötü olduğuna delâlet etmekle yorumlamaktadır.

1 - MEVDUDÎ, age, c.1, s.221-222.

2 - CÂNÂN, age, c. 6, s. 252.

Câhız'ın Cennetliklere sunulan tertemiz içecekler ve onları sunan Vildan ve Ğilman ile ilgili olarak delil getirdiği Kur'an-ı Kerim âyetinin meâli : *(Çevrelerinde ölümsüzlüğe ulaşmış gençler dolaşır; kaynağından doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehler ki bundan ne başlarını bir ağrı tutar, ne de akılları çelinir.)*

Bu ifade ile, yaşlarının değişmeyeceği gençler kastolunuyor. Hz. Ali ve Hasan Basri'ye göre bu gençler, dünyada ne günahları ne de sevapları olmayan gençlerdir. Sevapları olmadığı için cenneti, günahları olmadığı için de cehennemi hak etmemişlerdir. Onların ebeveyni de Cennete girmemiştir. Çünkü müslümanlara, çocuklarının da kendileriyle birlikte olacağı Allah'ın bir va'didir.

Bu hususu te'yid eden bir hadis-i şerif, Hz. Enes ve Hz. Sumerra bin Cundup'tan nakledilmektedir.

" Resûlullah şöyle dedi : Müşriklerin çocukları cennet ehline hizmet edeceklerdir. "

Yine müellifiin bu konuda sözünü ettiği Ğilman ile ilgili âyetin meâli ise;

" Kendileri için görevlendirilmiş hizmetçi gençler etraflarında dönüp dolaşırlar; sanki (herbiri) sedefte sanki inci gibi tertemiz, pırıl pırıl. " (1)

Bu konuya değinen âyetlerin anlamları şöyledir : "

" Ve işte orada kadehler kaldırıyorlar. Ama bu, dünya içkilerinden değil. Dünyada içenlerin dillerinden boşalan kötü ve lüzumsuz sözler çıkmıyor.

1 - MEVDÛDÎ, age, c. 5, s. 498-499.

Uzuvlarından günah ve isyan emaresi zahir olmuyor. Hepsinden temizlenmiş olarak içiyorlar.

Onda bir saçmalama ve günaha sokma yoktur. Topluca içiyorlar, zevkin ve nimetin hazzını birlikte tadıyorlar."

Aynı zamanda tertemiz masum genç çocuklar, tertemiz elbiseleriyle hizmetlerinde bulunuyor, Kâselerini dolduruyorlar. Onlar " *Sedefleri içinde gizlenmiş inci gibi* " dirlər. Bu ise meclise ayrı bir zevk, gönüllere ayrı bir sürûr veriyor.

Bu tatlı sahnenin havasını bütünüyle hâkim kılabilmek için âyet-i Kerime, aralarındaki konuşmaları, maziye yadetmeleri, içinde buldukları güven, emniyet, rahat ve nimetin sebebinden söz ediyor. Gönüllere bu eğlencenin sırlarını da dökerken o nimete götüren yolları gösteriyor. " (1) Câhız, Livata sapıklığına düşenlerin en çirkin bir ayıp işlediklerini ve bunu (erkeğin erkekle, kadının da kadınla yetinmesini) neslin kesilmesi, din ve dünyanın tamamen anlamını yitirmesi olarak değerlendirip, bu gibilerin söz konusu cennet nimetlerinden mahrum kalacağı ve bu tip kişilerin, kendilerinin yaratılış gâyesine uygun hareket etmeyip, Allah'ın emrini tersine çevirdiklerini izah etmektedir.

Câhız'ın böyle bir mevzuya bu bölümde yer vermesi, belki de eğitim - öğretim sahasında bahis konusu çirkin ve âdî cinsî sapıklığın yayılma endişesi veya kaygısındanadır. Dolayısıyla eğitimcilerin nazar-ı dikkatlerini

1 - Seyyid KUTUB, *Fi Zilali'l Kur'an* C.14,Hikmet Yay.İstanbul, s. 100.

celbetmek için bir sinyal göndermektedir. Çünkü böyle bir çirkinliğin değil yayılması, söz konusu edilmesi dahi eğitimle bağdaşmaz ve herşeyin altını üstüne getirir. Allah korusun.

Peygamber efendimiz, Livata yapanlarla ilgili olarak meâlen ; " *Kimin Lût kavminin sapık işini yaptığını görürseniz, faili de mefulü de öldürün.*" Tirmizi, *Hudud 24, (1456)* . (1)

Yüce Allah, Lût kavminin bu sapıklığından bir çok âyet-i kerîmesiyle sözetmektedir. Bir kaçının meâllerini buraya almayı uygun görüyoruz :

* " *İnsanların içinden erkeklere mi gidiyorsunuz ?* " *Şuara-165*

* " *Ve Rabbinizin, sizin için helâl yarattığı zevcelerinizi bırakıyorsunuz ? Doğrusu siz harama tecavüz eden bir kavimsiniz.* " *Şuara - 166*

* " *Lût, kavmine şöyle dedi: Doğrusu ben, sizin yaptıklarınıza buğz edenlerdenim.* " *Şuara - 168*

* " *Ey Rabbim ! Beni ve âilemi, bunların yapmakta oldukları kötülüğün azabından kurtar.* " *Şuara - 169*

* " *Biz de O'nu ve ailesini(kendisine iman edenleri) tamamen kurtardık.*" *Şuara- 170*

* " *Üzerlerine (kızgın lavlardan ibaret) taş yağmuru yağdırdık. İşte bak, azabla korkutulanların yağmuru ne kötüdür ! ..*" *Şuara-173* , (2)

?

* " *Lut'u da (peygamber) gönderdik. Bir vakit kavmine şöyle demişti :* " *Sizden önce, alemlerden hiçbirinin yapmadığı rezaleti (oğlancılığı) mı yapıyorsunuz ?* " *A'raf - 80*

* " *Siz, kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere mi varıyorsunuz ?*

1- CÂNÂN, age, c. 6, s. 253 .

2- A. Fikri YAVUZ, Kur'an-ı Kerim ve Meali Âlisi, (tarihsiz) s. 375

Muhakkak ki, siz, çok ileri giden azgın bir kavimsiniz. " A'raf -81,
(1) buyurmaktadır.

Kur'anı-ı Kerim Lût kavminin helâk oluşunun sebebini bu ahlâksızlığa bağlar. Şu halde, bu küçümsenecek bir içtimâî bozukluk değil, insanlığın ciddî bir meselesidir. Kur'an her asra hitabettiğine göre, onda yer eden meseleler asıl itibariyle geçmişî anlatsa bile, hâl ve istikbâle de parmak basmaktan uzak değildir. Öyle ise Lûtî'lik, her zaman için insanlığın karşılaşabileceği bir ahlâkî çöküş, içtimâî bir musîbet kaynağıdır. Günümüzde ortaya çıkan ve tıbbî yollarla tedâvîsi ve önlenmesi henüz imkân dahiline girmemiş bulunan AIDS afetinin de Livâta'nın yaygın olduğu çevrelerde çıkmış olması ve yayılma sebebini de esas itibariyle Lûtîlik ve zinâ olması, üzerinde durulması gereken bir husustur. Dinimizin cinsî hayatın disipline edilmesi hususunda gösterdiği hassasiyetin hikmeti şimdi daha iyi anlaşılmalı. (2)

1- A. Fikri YAVUZ, age, s. 161

2- CÂNÂN, age, c. 6, s. 252

III . BÖLÜM

a - Eserin Arapça Metni

٢

من كتابه في
المعلمين

١ - فصل

من صدر كتابه في المعلمين^(١)

أعانك الله على سورة الغضب^(٢) ، وعصمك من سرف الذوى ،
 وصرف ما أعارك من القوة إلى حب الإنصاف ، ورجح^(٣) في قلبك إيثار
 الأناة . فقد استعملت في المعلمين نوك السفهاء^(٤) ، وخطل الجهلاء ،
 ومفاحشة الأبدياء ، ومجانبة سبل الحكماء ، وتهكم المقتدرين^(٥) ، وأمن
 المغترين . ومن تعرض للعداوة وجدها حاضرة ، ولا حاجة بك إلى
 تكلف ما كُفيت^(٦) .

٢ - فصل منه

ولولا الكتابُ لاختلت أخبار الماضين ، وانقطعت آثار الغائبين .
 وإنما اللسانُ للشاهد لك^(٧) ، والقلمُ للغائب عنك ، وللماضى قبلك
 والغابر بعدك^(٨) . فصار نفعه أعم ، والدواوينُ إليه أفقر .

(١) لى بحث عنوانه (الجاحظ والمعلمون) في مجلة الكتاب ، عدد أغسطس ١٩٤٦ .

(٢) سار يسور سوراً : ثار . ب : « صورة » تحريف . م : « ثورة » ، والوجه

ما أثبت من ط . وأنشد في اللسان (عفا ٣٠٦) :

خذى العفو منى تستديمى مودقى ولا تنطق فى سورقى حين أغضب

وانظر نسبة هذا البيت عيون الأخبار ٣ : ١١ / ٤ : ٧٧

(٣) ب : « ورهج » ، والصواب من ط ، م .

(٤) النوك ، بالضم والفتح : الحلق . ب ، م : « نوق » ، صوابه فى ط .

(٥) التهكم : التكبر ، والتبختر طرباً .

(٦) ب فقط : « ما كُفيت منه » .

(٧) المراد بالشاهد : الحاضر .

(٨) المراد بالغابر هنا الباقى ، والغابر من الأضداد ، يقال لماضى وللباقى أيضاً . ب ، م :

« والغابر » بالمهمله ، صوابه فى ط .

والمَلِكُ المُقِيمُ بالواسطة^(١) لا يدرك مصالِحَ أطرافه وسدَّ ثغوره ،
وتقويمَ سُكَّانِ مملكته ، إلا بالكتاب .

ولولا الكتاب ما تمَّ تدبير^(٢) ، ولا استقامت الأمور . [وقد^(٣)]
رأينا عمودَ صلاحِ الدين والدُّنيا إنما يعتدلُّ في نصابه ، ويقوم على
أساسه بالكتاب والحساب^(٤) .

وليس علينا لأحدٍ في ذلك من المنَّة بعد الله الذي اخترع ذلك لنا
ودلَّنَّا عليه ، وأخذ بنواصينا إليه ، ما للمعلمين الذين سخرهم لنا ،
ووصل حاجتهم إلى ما في أيدينا . وهؤلاء هم الذين هجوتهم وشكوتهم
وحاججتهم وفحشت عليهم ، وألزمت الأكابرَ ذنبَ الأصغر ، وحكمت
على المجتهدين بتفريظ المقصرين ، ورثيت لآباء الصبيان من إبطاء
المعلمين عن تحذيقهم^(٥) ، ولم ترث للمعلمين من إبطاء الصبيان
عما يراد بهم . وبُعدهم عن صرف القلوب لما يحفظونه ويدرسونه .
والمعلمون أشقى بالصبيان من رعاة الضأن ورؤاض المهارة^(٦) .

ولو نظرت من جهة النظر علمت أنَّ النعمة فيهم عظيمةٌ سابغة ،
والشكرَ عليها لازم واجب .

(١) أي حاضرة الملك ، وهي في وسط البلاد غالباً .

(٢) م : « لم يتم » ط : « لما تم » .

(٣) التكلة من م ، ط .

(٤) ب ، ط : « في الكتاب والحساب » ، وأثبت ما في م .

(٥) ط فقط : « عن إبطاء » تحريف . والتحذيق : إكساب المهارة والإتقان في العلم والعمل

سوفي جميع النسخ : « تحذيقهم » بالدال المهملة ، والوجه ما أثبت .

(٦) المهار والمهارة ، بكسر الميم فيهما : جمع مهر ، بالضم ، وهو ولد الرمكة والفرس .

٣ - فصل منه (١)

وأجمعوا على أنّهم لم يجدوا كلمةً أقلَّ حرفاً ولا أكثرَ ربيعاً ،
ولا أعمَّ نفعاً ، ولا أحتَّ على بيان^(٢) ، ولا أدعى إلى تبين ، ولا أهجى
لمن ترك التفهّم وقصر في الإفهام ، من قول أمير المؤمنين على بن أبي طالب
رضوان الله عليه : « قيمة كلِّ امرئٍ ما يحسن » .

وقد أحسن من قال : « مذاكرة الرجال تلقيحٌ لألبابها » .

وكرهت الحكماء الرؤساء ، أصحاب الاستنباط والتفكير^(٣) ، جودة
الحفظ^(٤) ، لمكان الاتكال عليه^(٥) ، وإغفال العقل من التمييز ،
حتى قالوا : « الحِفظُ عِدْقُ الذَّهنِ » . ولأنَّ مستعمل الحفظ لا يكون
إلّا مقلداً ، والاستنباط هو الذي يفضي بصاحبه إلى برد اليقين ، وعزّ
الثقة .

والقضية الصحيحة والحكم المحمود : أنه متى أدام الحفظ أضرَّ
ذلك بالاستنباط ، ومتى أدام الاستنباط أضرَّ ذلك بالحِفظ ، وإن كان
الحفظ^(٦) أشرف منزلة منه .

ومتى أهمل النظر لم تسرع إليه المعاني^(٧) ، ومتى أهمل الحفظ^(٨)

(١) منه ، هنا ساقطة من ب .

(٢) الحث : الحظ . ب فقط : « ولا أحسن » ، تحريف .

(٣) م : « والتفكر » .

(٤) الكلام بعده إلى كلمة ؛ « الحفظ » التالية ساقط من م .

(٥) ب : « لمكان اتكال عليه » .

(٦) ب ، م : « التحفظ » .

(٧) ب : « لم يسرع إليه المعاني » .

(٨) ب فقط : « التحفظ » .

لم تَعَلَّقْ بقلبه ^(١) ، وقلَّ مُكثُّها في صدره .

وطبيعة الحفظ غير طبيعة الاستنباط . والذي ^(٢) يُعَالَجان به ويستعِينان مَتَّفِقٌ عليه ^(٣) ، [أَلَا ^(٤)] وهو فراغ القلب للشيء ، والشهوة له ، وبهما يكون التام ، وتظهر الفضيلة ^(٥) .

ولصاحب الحفظ ^(٦) سببٌ آخر يتفقدان عليه ، وهو الموضعُ والوقت .

فأما الموضع فإيهما يختاران ^(٧) إذا أرادا ^(٨) ذلك الفوق ^(٩) دون السفل ^(١٠) .

وأما الساعات فالأسحار دون سائر الأوقات ، لأنَّ ذلك الوقت قبل وقت الاشتغال ، ويعقب تمام الراحة والجَمَام ^(١١) ، لأنَّ للجَمَام ^(١٢) مقداراً هو المصلحة ، كما أنَّ للكبد مقداراً هو المصلحة .

٤ - فصل منه

ويُستدلُّ أيضاً بوصايا الملوك للمؤدِّبين في أبنائهم ، وفي تقويم

(١) في جميع النسخ : « لم يعلق بقلبه » ، والضمير راجع إلى المعاني .

(٢) م ، ب « واللذين » ط : « واللذان » ، والوجه ، ما أثبت .

(٣) ب : « مشفق عليه متفق عليه » .

(٤) التكلة من ط .

(٥) ب فقط : « ويظهر الفضيلة » .

(٦) ب فقط : « التحفظ » .

(٧) م ، ط : « يختار » .

(٨) م : « أراد »

(٩) ب : « الغرف » م ، ط : « الفرق » ، وأرى الوجه فيما أثبت .

(١٠) ط فقط : « الشغل » . والسفل ، يضم السين وكسرها : مقابل الفوق .

(١١) الجَمَام كسحاب : الراحة . م ، ط : « والحمام » بالحاء المهملة ، تحريف . وفي

جميع النسخ : « وتعب تمام » ، وأثبت ما رأيت الصواب ، كما يصح أن تكون : « ويعقب » .

(١٢) م ، ط : « للحمام » ، تحريف

أُحْدِثْتُمْ ، على أَنَّهُمْ قَدْ ^(١) قَلَّدُوهُمْ أُمُورَهُمْ وَضَمِيرَهُمْ ببلوغ التَّمَامِ ^(٢) في تَأْدِيبِهِمْ . وما قَلَّدُوهُمْ ذلك إِلَّا بعد أَن ارتفع إِلَيْهِمْ في الحِنْوِ حَالُهُمْ ^(٣) في الأدب ، وبعد أَن كَشَفَهُم الامتحان وقاموا على الخلاص .

وَأَنْتَ - حفظك الله - لو استقصيت عددَ النحويين والعروضيين والقرضيين ، والحُساب ، والخطَّاطين ، لوجدت أَكْثَرَهُمْ مُؤَدِّبَ كِبَارٍ ومُعَلِّمَ صِغَارٍ ، فكم تَنْظُنُّ ^(٤) أَنَا وجدنا منهم ، من الرواة والقضاة والحكماء ، والوُلاة من المناكير والدُّهاة ، ومن الحُماة والكُفَّاة ، ومن القادة والذَّادة ^(٥) ، ومن الرُّؤساء والسَّادة ، ومن كبار الكتاب والشعراء ، والوزراء والأدباء ، ومن أصحاب الرسائل والخطابة ، والمذكورين بجميع أصناف البلاغة ، ومن الفُرسان وأصحاب الطعان ، ومن نديمٍ كريمٍ ، وعالمٍ حكيمٍ ، ومن مليحٍ ظريفٍ ، ومن شابٍ عفيفٍ . ولا تعجلنَّ بالقضية حتى تستوفي آخر الكتاب ^(٦) ، وتبلغ أقصى العذر ، فإنك إن كنت تعمّدت تدمّمت ^(٧) ، وإن كنت جهلت تعلّمت . وما أظن من أحسن بك الظنَّ إِلَّا وقد خالف الحزم .

٥ - ففصل منه

قال المعلّم : وجدنا لكل ^(٨) صنفٍ من جميع ما بالناس إلى تعلّمه

- (١) قد ، ساقطة من ب .
 (٢) في جميع النسخ : « بلوغ » .
 (٣) ب : « حالهم » .
 (٤) م : « فلم يظن » تحريف . ب : « فكم نظن » ، وأثبت ما في ط .
 (٥) جمع ذائد ، وهو المدافع والرجل الحامى الحقيقة . م : « وللازادة » تحريف .
 (٦) م : « حتى تستو آخر الكتاب » ، تحريف .
 (٧) تدمم : استنكف . يقال : لو لم أترك الكذب تأمماً لتركته تدمماً . ب : « تدممت » صوابه بالذال كما في ط ، م .
 (٨) ب ، ط : « كل » ، والوجه ما أثبت من م .

حاجة ، معلمين^(١) ، كعلمي^(٢) . الكتاب والحساب ، والفرائض والقرآن ، والنحو والعروض والأشعار ، والأخبار والآثار ، ووجدنا الأوائل كانوا يتخذون لأبنائهم من يعلمهم الكتابة^(٣) والحساب : ثم لعب الصوالة ، والرمي في التنبؤ^(٤) ، والمجتمعة^(٥) ، والطير الخاطف : ورمي البنجكاز^(٦) . وقبل ذلك الدبوق^(٧) والنفخ في السبطانة^(٨) . وبعد ذلك الفروسية ، واللعب بالرمح والسيوف ، والمشاول^(٩) والمنازلة والمطاردة ، ثم النجوم واللحون ، والطب والهندسة ، وتعلم النرد والشطرنج ، وضرب الدفوف وضرب الأوتار ، والوقع والنفخ في أصناف المزامير . ويأمرون بتعليم أبناء الرعية الفلاحة والنجارة^(١٠) ، والبنيان والصياغة والخياطة ، والسرود والصنيع^(١١) : وأنواع الحياكة . نعم حتى علموا البلايل وأصناف الطير الألحان .

(١) ط : « المعلمين » .

(٢) ب فقط : « كعلمي » .

(٣) الكتاب : الكتابة . م فقط : « الكتابة » .

(٤) هي كذلك في الفارسية . انظر استينجاس ٣٢٧ وقد فسرها بالتوس الخفيفة : Weak bow ولعل ما يقابلها بالعربية « المقتدرة » . وفي الخصاص ٦ : ٣٩ عن ثعلب : قوس مقتدرة : خفيفة متوسطة . ب : « التنبؤ » صوابه في م ، ط .

(٥) المجتمعة : كل حيوان ينصب ويرى ويقتل . وفي الحديث أنه نهي عن المصبورة والمجتمعة (٦) م : البنجكار « بالراء المهمله ، تحريف . وهي لفظة فارسية مكونة من كلمتين بنج بمعنى خمسة . وكاز بمعنى الغصن ولعلها خمس خشبات تنصب هدفاً .

(٧) في القاموس والتاج أن الدبوق كتثور : لعبة يلعب بها الصبيان . ب : « الدبوق »

وأثبت ما في ط ، م .

(٨) السبطانة محرقة ، كما في القاموس : قناة جوفاء يرمي بها الطير . وفي اللسان : قناة جوفاء مضروبة بالمقب يرمي بها الطير ، وقيل يرمي فيها بسهام صغار ينفخ فيها نفخاً ، فلا تكاد تخطئ . وفي جميع الأصول : « الشيطار » ، صوابه ما أثبت .

(٩) يراد به حمل الأثقال ، من قولهم شاول الحجر : رفعه ، فانشال . والمشاول : حجر يشال . يقال شال به وأشاله وشاوله .

(١٠) ب ، ط : « والتجارة » ، والوجه ما أثبت من م .

(١١) السرد : الخرز في الأديم ، وهو أيضاً نسج الدروع . ب : « والصنيع » بالعين المهمله

صوابه في ط ، م .

وناساً^(١) يعلمون القروذ والدببة والكلاب والطباء المكية^(٢) والبغاء، والسقر^(٣) وغراب البين، ويعلمون الإبل، والخيل، والبغال، والحمير، والفيلة، أصناف المشى، وأجناس الخضر^(٤)، ويعلمون الشواهين والصقور والبوازي^(٥)، والفهود، والكلاب، وعناق الأرض، الصيد.

ويعلمون الدواب الطحن، والبخاتي الجمز^(٦) حتى يروضوا الهملاج والمعناق^(٧)، بالتخليع وغير التخليع^(٨)، وبالموضوع والأوسط والمرفوع.

ووجدنا للأشياء كلها معلمين .

وإنما قيل للإنسان العالم الصغير، سليل العالم الكبير^(٩)، لأن في الإنسان من جميع طبائع^(١٠) الحيوان أشكالاً، من ختل الذئب^(١١)

- (١) كذا بالنصب في جميع النسخ، بإضمار «وجدنا». وانظر ما سبق في أول هذا الفصل.
 (٢) الذي ذكره الجاحظ في الحيوان هو الغم المكية. انظر ٢ : ١٧٩/٦ : ٣١٦ : ٧ : ١٠٤ ومثلها في ذلك الغم الحبشية. انظر الحيوان ٦ : ٣١٦ عند تفسير الجاحظ لقصيدة بشر بن المعتمر والذب والقرد إذا علما والفيل والكلبة واليرم
 (٣) السقر : الصقر. وانظر لتعليمه ما جاء في الحيوان ٤ : ٤٧ . ب : « والسقل » م ، ط : « والسمل » ، صوابهما ما أثبت .
 (٤) ط : « الخطو » .
 (٥) البوازي : جمع البازي . وفي جميع النسخ : « البوازين » . وانظر لتعليم البوازي ما جاء في الحيوان ٤ : ٤٧ .
 (٦) الجمز : الوثب . م ، ط : « الهمز » تعريف .
 (٧) الهملجة : حسن سير الدابة في سرعة . والمعناق : السريع ، اعتقت الدابة فهي معتق وعنيق ومعناق . في الأصول : « والمعناق » .
 (٨) في القاموس : المخلع الأليتين ، كعظم : المنفكهما ، والتخليع مشيه ، أي مشى المخلع .
 (٩) ب فقط : « وليل العالم الكبير » . وما أثبت من م ، ط يطابق ما في الحيوان ١ : ٢١٢ .
 (١٠) ب ، م : « طبائع » بالتسهيل .
 (١١) الختل : الخداع . وختل الذئب الصيد : تخفله . م ، ب : « حيل الذئب » . وفي الحيوان : « غدر الذئب » .

(٣ - رسائل الجاحظ)

وروغان الثعلب^(١)، ووثوب الأسد، وحقد البعير، وهداية القطة . وهذا كثير، وهذا باب^(٢).

ولأنه يحكى كل صوتٍ بفيه، ويصور كل صورة بيده . ثم فضله الله تعالى بالمنطق والرؤية^(٣) وإمكان التصرف .

وعلى أنا لا نعلم أن لأحدٍ من جميع أصناف المعلمين لجميع هذه الأصناف - كفضيلة المعلم من الناس الأحداث المنطق المنشور^(٤)، ككلام الاحتجاج والصفات، والمناقلات من المسائل والجوابات في جميع العلامات، بين الموزون من القصائد^(٥) والأرجاز، ومن المزدوج والأسجاع^(٦)، مع الكتاب والحساب، وما شاكل ذلك وواقفه واتصل به، وذهب مذهبه .

وقالوا: إنما اشتق اسم المعلم من العلم، واسم المؤدب من الأدب . وقد علمنا أن العلم هو الأصل، والأدب هو الفرع .

والأدب إما خلق وإما رواية، وقد أطلقوا له اسم المؤدب على العموم .

(١) ب : « وزوغان » تحريف، وإنما يقال راغ الثعلب روغاناً . وفي أمثالهم : « أروغ من ثعلب » ، و « أروغ من ثعالة » . وانظر الدررة الفاخرة ٢٠٩ وجمهرة العسكري ١ : ٥٠٠ والمستقصى ١ : ١٤٥ والميداني ١ : ٢٩٠ . والروغان : المخادعة .

(٢) البابة : الوجه . والبابات : الوجوه ، وفي الأصول : « وهذا باب » .

(٣) الرؤية : التفكير في الأمر ، والتأمل في الفكر . وفي جميع النسخ : « الرؤية » والوجه ما أثبت . وإلا فالرؤية مشتركة بين جميع ضروب الحيوان .

(٤) م ، ب : « الأحداث هي من المنطق المنشور » ، وعبارة « هي من » مقحمة لم ترد في ط .

(٥) ب : « عن القصائد » ، صوابه في م ، ط .

(٦) في جميع النسخ : « من المزدوج » بدون واو . والمزدوج ضرب غير الرجز ، مثل له الجاحظ في البيان ٢ : ١١٦ - ١١٧ . كما أورد نماذج للأشباع في ١ : ٢٨٤ - ٢٩٠ ، وفي السجع يغلب التزام التقفية . وفي الأزواج مراعاة للتزاوج في المعاني ، وقد يصحب بالترام القافية . وفي جميع النسخ : « والأشباع » والوجه ما أثبت .

والعلم أصلٌ لكلِّ خيرٍ ، وبه ينفصل الكرم من اللُّوم ، والحلال من الحرام . والفضلُ من الموازنةِ بين أفضلِ الخيرين ، والمقابلة بين أنقصِ الشرين .

فلم يَعْرِضُوا لِأَحَدٍ مِنْ هَذِهِ الْأَصْنَافِ الَّتِي ^(١) اتَّخَذَ النَّاسُ لَهَا الْمُعَلِّمِينَ مِنْ جَمِيعِ أَنْوَاعِ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ ، وَالسَّرْفِ وَالِاِقْتِصَادِ ، وَالجِدِّ وَالْهَزْلِ ، إِلَّا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِلَّا الْكِتَابَ ^(٢) وَالْحِسَابَ ، وَالشُّعْرَ ، وَالنَّحْوَ ، وَالْفَرَائِضَ ، وَالْعَرُوضَ . وَمَا بِالسَّمَاءِ ^(٣) مِنْ نَجُومِ الْاِهْتِدَاءِ وَالْأَنْوَاءِ وَالسُّعُودِ ، وَأَسْمَاءِ الْأَيَّامِ وَالشُّهُورِ ، وَالْمُنَاقَلَاتِ ^(٤) .

وَيَمْنَعُهُمُ الْعَرَامَةَ ^(٥) ، وَيَأْخُذُهُمُ بِالصَّلَاةِ فِي الْجَمَاعَةِ ، وَيُلَبِّسُهُمُ الْقُرْآنَ ^(٦) ، وَيَهْدِيهِمْ ^(٧) أَلْسِنَتَهُمْ بِرَوَايَةِ الْقَصِيدِ وَالْأَرْجَازِ ، وَيُعَاقِبُ عَلَى التَّهَاؤُنِ ، وَيَضْرِبُ عَلَى الْفِرَارِ ^(٨) ، وَيَأْخُذُهُمُ بِالْمُنَاقَلَةِ ^(٩) ، وَالْمُنَاقَلَةَ [مِنْ ^(١٠)] أَسْبَابِ الْمُنَافَسَةِ .

لِحَقِيرِ ^(١١) بِخِلَافِ هَذِهِ السَّيْرَةِ ، وَيُضَدُّ هَذِهِ الْمَعَامِلَةَ .

(١) ب ، م : « الذي » ، صوابه في ط .

(٢) الكتاب : الكتابة . ط فقط : « الكتابة » .

(٣) ب : « وما السماء » ، صوابه في م ، ط .

(٤) في القاموس : « والمناقلة في المنطق : أن تحدثه ويحدثك » . وفي أساس البلاغة : « وناقله

الحديث ، إذا حدثته وحدثك . وناقل الشاعر الشاعر : ناقضه » .

(٥) العرامة ، بالمهملة : الشراسة والأذى . م : « العرامة » . تحريف .

(٦) يقال درسته الكتاب درساً ، وأدرسته إدراساً ، ودرسته إياه تدريساً . وأصل الدرس

التذليل ، يقال درست الكتاب أدرسه درساً ودراسة ، أي ذلته بكثرة القراءة حتى خف حفظه .

(٧) يقال يهدونك بالقول حتى رضى وسكن . وتهدين المرأة ولدها : تسكينها له بكلام إذا

أرادت إتمامه . ط فقط : « ويهدبون ألسنتهم » .

(٨) ب فقط : « على الضرار » .

(٩) انظر ما سبق في الحاشية الرابعة .

(١٠) تكلمة يلتئم بها الكلام .

(١١) يبدو أن الكلام بترأ . كما يبدو أن هذه الكلمة محرفة عن « لحقيق » . وهذا في كله نطاق

الدفاع عن المعلم .

٦ - فصل منه

وقد ذهب قومٌ إلى أَنَّ الأَدبَ حُرْفٌ^(١) ، وطلبه سُؤمٌ . وأنشد

قول الشاعر :

ما ازددت في أدبي حُرْفاً أُسْرُ به إِلا تَزِيدتُ حُرْفاً تحته سُؤمٌ^(٢)
 إن المقدم في حِذْقٍ بصنعتِه أنى توجَّهَ فيها فهو محرومٌ^(٣)

ولم نر شاعراً نال بشعره الرغائب ، ولا أديباً بلغ بأدبه المراتب ،
 ذَكَرَ يُمَنُّ الأَدبَ ، ولا بركة قول الشعر^(٤) . فإذا حُرِمَ الواحدُ منهم ،
 والرجل الشاذُّ ذَكَرَ حُرْفَ الأَدبِ^(٥) وسؤم الشعر . وإن كان عددٌ من
 نال الرغائب أكثرَ من عددٍ من أخفق .

ومهما عَيَّرنا مَنْ كان في هذه الصِّفة^(٦) فإننا غير مُعابرين^(٧) لأبى
 يعقوب الخُرَيْمى^(٨) ؛ لأنَّه نال بالشعر وأدرك بالأدب .

(١) الحرف ، بالضم : الحرمان ، من قولهم : رجل محارف ، أى منقوص الحظ لا ينمو له . ومثله « الحرفة » بالكسر : اسم كذلك ، يقال : أدركته حرفة الأَدب . ط فقط : « خرق » ، وهو الحق .

(٢) في البيت مجانسة بين الحرف والحرف بالضم .

(٣) ب فقط : « في حرق بصنعتِه » ، تحريف .

(٤) الكلام بعده إلى كلمة « الشعر » التالية ساقط من م .

(٥) في الأصول : « فإنما حرم » . والوجه ما أثبت . وفي ط فقط : « خرق الأَدب » .

(٦) ط : « الصنعة » . والتعبير هنا بمعنى الموازنة .

(٧) المعايرة ، من قولهم : عاير بينهما : قدرهما ونظر ما بينهما . وفي الأصول :

« غير عايرين » .

(٨) الخريمى بالراء المهملة : نسبة إلى خريم بن عامر المرى ، وكان لأبى يعقوب اتصال به وبآله فنسب إليه . وفي جميع الأصول : « الخريمى » ، تحريف . واسمه إسماعيل بن حسان بن قوهى ، وقد ذكره البغدادي في التاريخ ٣٣٦٩ وقال : « أصله من خراسان من بلاد السغد » ، وقال : « وله مدائح في محمد بن منصور بن زياد ، ويحيى بن خالد وغيرهما . وقال أبو حاتم السجستاني : الخريمى أشعر المولدين ، وروى عنه شيئاً يسيراً من شعره أبو عثمان الجاحظ ، وأحمد بن عبيد ابن ناصح » وانظر لخريم الناعم قاموس الزركلى وأمثال الميداني ٢ : ٢٨١ . وكان إسماعيل هذا من العميان روى له الجاحظ شعراً يذكر فيه عماءه في الحيوان ٣ : ١١٣ . وانظر نكت العميان ٧١ وعبود الأخبار ٤ : ٥٧ .

وليس الذى يحمل^(١) أكثر الناس على هذا القول إلا وجدانُ المعاني والألفاظ ، فإنهم يكرهون أن يُضيعوا باباً من إظهار الظرف وفُصل اللسان^(٢) وهم عليه قادرون .

٧ - فصل

وقد قالوا : الصبيُّ عن الصبيِّ أفهمُّ ، وبه أشكل . وكذلك الغافل والغافل^(٣) ، والأحمق والأحمق ، والغبيُّ والغبيُّ ، والمرأة والمرأة . قال الله تبارك وتعالى : ﴿ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا ﴾^(٤) . لأنَّ الناس عن النَّاس أفهم ، وإليهم^(٥) أسكن . فمما أعان الله تعالى به الصبيان ، أن قَرَّبَ طبائعهم ومقادير عقولهم من مقادير عقول المعلمين^(٦) .

وسمع الحجاجُ - وهو يسيرُ - كلامَ امرأةٍ من دار قومٍ ، فيه تخليطٌ وهذيان ، فقال : مجنونة ، أو ترقصُ صبياً !

ألا ترى أنَّ أبلغ الناس لساناً ، وأجودهم بياناً وأدقهم فطنةً ، وأبعدهم رؤيةً^(٧) ، لو ناطق طفلاً أو ناغى صبياً ، لتوخى حكاية مقادير عقول الصبيان ، والشبَّه لمخارج كلامهم ، وكان لا يجد بداً من أن ينصرف^(٨) عن كلِّ ما فضله الله به بالمعرفة الشريفة ، والألفاظ الكريمة . وكذلك تكون المشاكلة^(٩) بين المتفقيين^(١٠) فى الصناعات .

(١) م : « وأليس » ، تحريف . ب ، م : « يجعل » ، صوابه فى ط .

(٢) م ، ط : « الشأن » .

(٣) م : « العاقل والعاقل »

(٤) الآتية ٩ من سورة الأنعام .

(٥) ب ، م : « وإليه » تحريف .

(٦) ب ، ط : « العالمين » .

(٧) ب ، م : « رؤية » ، صوابه فى ط . وانظر ما سبق فى حواشى ص ٣٤ .

(٨) ب ، م : « يصرف » ، وأثبت ما فى ط .

(٩) ب ، م : « يكون مشاكلة » ، صوابه فى ط .

(١٠) م : « المتقين » ، صوابه فى ب ، ط .

٨ - فصل

في رياضة الصبي

وأما النحو فلا تشغل قلبه ^(١) منه إلا بقدر ما يؤديه إلى السلامة من فاحش اللحن ، ومن مقدار جهل العوام في كتاب إن كتبه ^(٢) ، وشعر إن أنشده ، وشيء إن وصفه . وما زاد على ذلك فهو مشغلة عما هو أولى به ، ومذهل عما هو أرد عليه ^(٣) منه من رواية المثل والشاهد ^(٤) ، والخبر الصادق ، والتعبير البارع ^(٥) .

وإنما يرغب في بلوغ غايته ومجاورة الاقتصار فيه ، من ^(٦) لا يحتاج إلى تعرف جسيات الأمور ، والاستنباط لغوامض التدبير ، ولمصالح العباد والبلاد ، والعلم بالأركان ^(٧) والقطب الذي تدور عليه الرّحى ؛ ومن ليس له حظ غيرهِ ، ولا معاش سواه .

وعويص النحو ^(٨) لا يجرى في المعاملات ولا يضطر إليه شيء .

(١) م ، ب : « قلبه » ، صوابه في ط .

(٢) ط : « في كتاب كتبه » .

(٣) أرد عليه : أنفع له . وهذا الأمر لا رادة له ، أي لا فائدة له .

(٤) هذا ما في ط . وفي م ، ب : « المثل الشاهد » .

(٥) م ، ب : « والفقير البارع » ، صوابه في ط .

(٦) م : « عن » ، تحريف .

(٧) ب ، ط : « والعلم بالأركان » ، صوابه في م .

(٨) م ، ب : « وعويص النحو » ، صوابه في ط .

فمن الرأى أَن يُعتمد به (١) فى حساب العَقْد (٢) دون حساب الهند ،
ودون الهندسة (٣) ووعويص (٤) ما يدخل فى المساحة . وعليك فى ذلك
بما يحتاج إليه كُفاة السُلطان وكتاب الدواوين .

وأنا أقول : إن البلوغ فى معرفة الحساب الذى يدور عليه العمل ،
والتَّرَقُّى فيه (٥) والسبب إليه ، أَرُدُّ عليه من البلوغ فى صناعة
المحررين ورؤوس الخطاطين ؛ لأنَّ فى أدنى طبقات الخطِّ مع صحَّة
الهاء بلاغاً . وليس كذلك حالُّ الحساب .

ثمَّ خذه (٦) بتعريف حجج الكتاب وتخلُّصهم باللفظ السهل
القريب المأخذ إلى المعنى الغامض (٧) . وأذيقه حلاوة الاختصار ، وراحة
الكفاية ، وحذره التكلف واستكراه العبارة (٨) ؛ فإنَّ أكرم ذلك
كلُّه ما كان إفهاماً للسامع ، ولا يُحوج إلى التأويل والتعقُّب ، ويكون
مقصوراً على معناه لا مقصراً عنه ، ولا فاضلاً عليه .

فاختر من المعانى ما لم يكن مستوراً باللفظ المتعقِّد (٩) ، مُغرِفاً فى
الإكثار والتكلف (١٠) . فما أكثر من لا يحفل باستهلاك المعنى مع

(١) ب : « أن يصمد به » ، وأثبت ما فى م ، ط .

(٢) حساب العقد : ضرب منه يكون بأصابع اليدين . وفى الحديث أنه « عقد عقد تسمين »
وقد ألفت فيه كتب وأراجيز . انظر الخزانة ٣ : ١٤٧ بولاق والحيوان ١ : ٣٣ والبيان
١ : ٧٦ وفتح البارى ١٣ : ٩٥ - ٩٦ والألف المختارة من صحيح البخارى ٨٩٦ ، ٩٢٥ .

(٣) م : « ودون حساب الهندسة » .

(٤) ب ، م : « ووعويص » ، تحريف .

(٥) ب ، م : « والتوق » ط : « والتوفى » ، والوجه ما أثبت .

(٦) ط فقط : « ثمَّ خذ » .

(٧) ب : « المغمض » ، صوابه فى م ، ط .

(٨) ب : « واستكراهه العبارة » ، صوابه فى م ، ط .

(٩) ب ، ط : « المتعقد » ، وأثبت ما فى م .

(١٠) فى جميع الأصول : « مفرقاً » بالفاء ، والوجه ما أثبت .

بَرَاعَةُ اللَّفْظِ وَغَمُوضِهِ عَلَى السَّمْعِ بَعْدَ أَنْ يَتَسَّقَ لَهُ الْقَوْلُ ^(١) ، وَمَا زَالَ الْمَعْنَى مَحْجُوباً لَمْ تَكْشَفْ عَنْهُ الْعِبَارَةُ . فَالْمَعْنَى بَعْدُ مَقِيمٌ عَلَى اسْتِخْفَائِهِ وَصَارَتِ الْعِبَارَةُ لَغَوّاً وَظَرْفاً خَالِياً .

وَشُرُّ الْبَلْغَاءِ مِنْ هِيَأَ رَسْمِ الْمَعْنَى قَبْلَ أَنْ يَهَيَّ ^(٢) الْمَعْنَى ، عَشَقاً لَذَلِكَ اللَّفْظِ ، وَشَغْفاً بِذَلِكَ الْاسْمِ ، حَتَّى صَارَ يَجْرُؤُ إِلَيْهِ الْمَعْنَى جَرّاً ، وَيُلْزِقُهُ بِهِ الْإِزْاقاً . حَتَّى كَانَ اللَّهُ تَعَالَى ^(٣) لَمْ يَخْلُقْ لَذَلِكَ الْمَعْنَى اسْماً غَيْرَهُ ، وَمَنْعَهُ الْإِفْصَاحَ عَنْهُ إِلَّا بِهِ .

وَالْآفَةُ الْكَبْرَى أَنْ يَكُونَ رَدَى الطَّبَعِ ^(٤) بَطِيءَ اللَّفْظِ ، كَلِيلَ الْحَدِّ ، شَدِيدَ الْعُجْبِ ، وَيَكُونَ مَعَ ذَلِكَ حَرِيصاً عَلَى أَنْ يُعَدَّ فِي الْبَلْغَاءِ ، شَدِيدَ الْكَلْفِ بَانْتِحَالِ اسْمِ الْأَدْبَاءِ ^(٥) . فَإِذَا كَانَ كَذَلِكَ خَفِيَ عَلَيْهِ فَرْقُ مَا بَيْنَ إِجَابَةِ الْأَلْفَاظِ وَاسْتِكْرَاهِهِ لَهَا .

وَبِالْجُمْلَةِ ^(٦) إِنَّ لِكُلِّ مَعْنَى شَرِيفٍ أَوْ وَضِيعٍ ، هَزْلٍ أَوْ جَدٍّ ^(٧) ، وَحَزْمٍ أَوْ إِضَاعَةٍ ^(٨) ، ضَرْباً ^(٩) مِنَ اللَّفْظِ هُوَ حَقُّهُ وَحِظُّهُ ، وَنَصِيْبُهُ الَّذِي لَا يَنْبَغِي أَنْ يَجَاوِزَهُ أَوْ يَقْصُرَ دُونَهُ ^(١٠) .

وَمَنْ قَرَأَ كَتَبَ الْبَلْغَاءِ ، وَتَصَفَّحَ دَوَاوِينَ الْحِكْمَاءِ ، لِيَسْتَفِيدَ

(١) م : « يتسوله القول » ط : « يتبين له القول » . وأثبت ما في ب .

(٢) ب فقط : « يهيا » .

(٣) ب ، م : « كان الله مراده تعالى » !

(٤) ب : « ردى الطبع » بالتسهيل .

(٥) ط فقط : « الأدب » .

(٦) ب : « والجمل »

(٧) ط : « هزلاً أو جدّاً » .

(٨) ب ، م : « أو حزم » ، ط : « وحزم أو ضاعه » ، والوجه ما أثبت .

(٩) ط : « ضرب » ، تحريف .

(١٠) ب : « ويقصر دونه » .

المعاني، فهو على سبيلِ صوابٍ . ومَن نظر فيها ليستفيد الألفاظ فهو على سبيل الخطأ . والخُسرانُ ها هنا في وزن الرِّيحِ هناك ؛ لأنَّ من كانت غايته انتزاعَ الألفاظ^(١) حملهُ الحرصُ عليها ، والاستهتارُ بها إلى أن يستعملها قبلَ وقتها ، ويضعها في غير مكانها . ولذلك قال بعض الشعراء^(٢) لصاحبه : أنا أشعر منك ! قال صاحبه : ولم ذلك ؟ قال : لأنِّي أقول البيت وأخاه ، وأنت تقول البيت وابن عمه .

ولإنما هي رياضة وسياسة^(٣) ، والرفيق : مصلحٌ وآخرٌ مفسد^(٤) .
ولا بدُّ من هِدَانٍ وطبيعةٍ مناسبة^(٥) .
وسماع الألفاظ ضارٌّ ونافع^(٦) .

فالوجه النافع : أن يدور في مسامعه ، ويغيب في قلبه^(٧) ، ويختمر^(٨) في صدره ، فإذا طال مكثها تناكحت ثم تلاقحت فكانت^(٩) نتيجتها أكرمَ نتيجة ، وثمرتها أطيبَ ثمرة ؛ لأنها حينئذ تخرج غير مُسترقّة ولا مختلّسة^(١٠) ولا مغتصبة ، ولا دالّة على فقر ؛ إذ لم يكن القصد إلى شيء بعينه ، والاعتماد عليه دون غيره . ويبيّن الشيء إذا عَشش في

(١) ب : « أنواع » م : « انتواع » ، صوابهما في ط .

(٢) هو عمر بن لجأ ، كافي مقدمة الشعر والشعراء ٩٠ .

(٣) م ، ط : « وسياحة » .

(٤) ط ، ب : « والآخر مفسد » .

(٥) الهدان : المهادنة . م . ط : « هذان » مع سقوط واو « وطبيعة » من ط .

(٦) ب ، م : « ضارة وناقعة » .

(٧) يغيب : يمكث ، ومنه قولهم : « رويد الشعر يغيب » ، أي دعه يمكث يوماً أو يومين .

م ، ط : « ويغيب في قلبه » .

(٨) هذا الصواب من ب : وفي م ، ط : « ويخيم » .

(٩) ط : « وكانت » .

(١٠) هذا الصواب من م ، ط . وفي ب : « ولا محترسه » .

الصدر ثم باض ، ثم فرخ ثم نهض ، وبين أن يكون الخاطر مختاراً ، واللفظ اعتسافاً واغتصاباً ، فرق بين .

ومنى أتكل صاحبُ البلاغة على الهوينى والوكال ، وعلى السرقة والاحتتيال ، لم ينل طائلاً ، وشق عليه النزوع ، واستولى عليه الهوان ، واستهلكه سوء العادة .

والوجه الضار : أن يتحفظ ألفاظاً بعينها^(١) من كتاب بعينه ، أو من لفظ رجل ، ثم يريد^(٢) أن يعد لتلك الألفاظ قسمها من المعاني ، فهذا لا يكون إلا بخيلاً فقيراً ، وحائفاً^(٣) سروقاً ، ولا يكون إلا مستكرباً لألفاظه ، متكلفاً لمعانيه ، مضطرب التأليف منقطع النظام . فإذا مرّ كلامه بنقاد الألفاظ وجهابذة المعاني استخفوا عقله ، وبهرجوا علمه .

ثم اعلم أن الاستكراه في كل شيء سميح ، وحيث ما وقع فهو مذموم ، وهو في الطرف أسميح ، وفي البلاغة أقبح . وما أحسن حاله ما دامت الألفاظ مسموعة من فيه^(٤) ، مسرودة في نفسه^(٥) ، ولم تكن مخلدة في كتبه .

وخير الكتب ما إذا أعدت النظر فيه زادك في حسنه ، وأوقفك على حده^(٦) .

(١) تحفظ الكتاب : استظهره شيئاً بعد شيء . م ، ط : « أن يحفظ » .

(٢) م فقط : « أن يريد » .

(٣) من الحيف والجور . ب : « وحائفاً » بالتسهيل .

(٤) ب : « من فهمه » ، صوابه في م ، ط .

(٥) مسرودة : منتظمة متتابعة . ب : « مسرورة » .

(٦) م : « أوقف » ب : « وأوقف » ، والوجه ما أثبت من ط .

٩ - فصل

في ذم اللواط

والذى يدلُّ على أنَّ هذه الشهوة معيبةٌ في نفسها^(١) ، قبيحة في عينها ، أن الله تعالى وعزَّ لم يعوِّض في الآخرة بشهوة الولدان من ترك لوجهه في الدنيا شهوة الغلمان ، كما سقى في الآخرة الخمر من تركها له في الدنيا ، ثمَّ مدحَ خمر الجنَّةِ بأقصر الكلام ، فنظَّم به جميع المعاني المكروهة في خمر الدنيا فقال : ﴿ لا يُصَدِّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ ﴾^(٢) . كأنه تبارك وتعالى قال : لا سُكر فيها ولا خُمار^(٣) .

وفي اكفاء الرجال بالرجال والنساء بالنساء انقطاع النسل ، وفي انقطاع النسل بطلان جميع الدين والدنيا . وغشيان الرجل الرجل والمرأة المرأة من المنكوس المعكوس^(٤) ، ومن المُبدل المقلوب ، لأنَّ الله جلَّ ذكره إنما خلق الذكَّرَ للأنثى ، وجعل بينهما أسباب التحابِّ وعلائق الشَّرْكة ، وعلل المشاكلة^(٥) وجعل الذكر طَبِيقاً للأنثى ، وجعل الأنثى سكناً للرجل . فقلب هؤلاء الأمرَ وعكَّسوه ، واستقبلوا من اختار الله لهم بالردِّ والزَّهد فيه .

(١) م ، ب : « معيبة نفسها » .

(٢) الآية ١٩ من سورة الواقعة .

(٣) الهمار ، بالضم : ما أصاب من ألم الخمر وصداعها وأذاها .

(٤) ب فقط : « من المنكوس والمكوس » .

(٥) ب فقط : « المشاكلة » .

١٠ - فصل

ومن المعلمين ثم من البلغاء المتأدبين^(١) : عبد الله بن المقفع ، ويكنى أبا عمرو ، وكان يتولى لآل الأهم^(٢) ، وكان مقدماً في بلاغة اللسان والقلم والترجمة ، واختراع المعاني وابتداع السير . وكان جواداً فارساً جميلاً ، وكان إذا شاء أن يقول الشعرَ قاله ، وكان يتعاطى الكلام . ولم يكن يُحسن منه لا قليلاً ولا كثيراً . وكان ضابطاً لحكايات المقالات ، ولا يعرف من أين غرَّ المغترُّ ووثق الوثائق . وإذا أردت أن تعتبر ذلك ، إن كنت من خلص المتكلمين ومن النظَّارين ، فاعتبر ذلك بأنَّ تنظرَ في آخر رسالته (الهاشمية) ، فإنَّك تجده جيد الحكاية لدعوى القوم ، ردى المدخل في مواضع الطعن عليهم .

وقد يكون الرجل يُحسن الصَّنْف والصنْفين من العلم ، فيظنُّ بنفسه عند ذلك أنه لا يحمل عقله على شيءٍ إلاَّ نَفَذَ به فيه^(٣) ، كالذى اعترى الخليل بن أحمدَ بعد إحسانه في النحو والعروض ، أن ادَّعى العلم بالكلام وبأوزان الأغاني^(٤) ، فخرج من الجهل إلى مقدارٍ لا يبلغه أحدٌ إلاَّ بخذلان الله تعالى . فلا حرمنَّا الله تعالى عصمته ، ولا ابتلانا بخذلانه .

١٠ - فصل^(٥)

وهذان الشاعران جاهليَّان^(٦) ، بعيدان من التوليد ، وبنجوة من التكليف .

(١) ب : « ثم البلغاء المتأدبين » ، بإسقاط « من » .

(٢) انظر طرفاً من أخبارهم في الأغاني ١٣ : ٥٨ .

(٣) م : « إلا تعدته فيه » ، ط : « إلا بعد به فيه » . والوجه ما أثبت من ب .

(٤) م : « المغاني » .

(٥) لم ترد هذه الكلمة في ب . والاختيار التالى مقتضب لا يمت إلى ما قبله ولا إلى ما بعده بصلة .

(٦) ب : « جاهلان » ، تحريف .

١١ - فصل

ومن خصال العبادة وإن كانت كلها راجحة فليس فيها شيء أرد^(١) في عاجل^(٢) ، ولا أفضل في آجل من حُسن الظن بالله تعالى وعز^(٣) .

ثم اعلم أن أعقل الناس السلطان ومَن احتاج إلى معاملته ، وعلى قدر الحاجة إليه يفتح له باب الحيلة ، والاهتداء إلى مواضع الحجّة . وما أقرب فضل الراعي على الرعية من فضل السائس على الدابة . ولولا السلطان لأكل الناس بعضهم بعضاً ، كما أنه لولا المُسيم لوثب السباع على السوام^(٤) .

ودعني من تدرسه كتب أبي حنيفة^(٥) ، ودعني من قولهم : اصرفه إلى الصيارفة ؛ فإن صناعة الصرف تجمع^(٦) مع الكتاب والحساب المعرفة بأصناف الأموال ، ولا تجد بدأ^(٧) من حيلة السلطان^(٧) .

ودعني من قول من يقول : قد كانت قريش تجاراً ؛ فإن هذا باب لا ينقاس ولا يطرد . ومَن قاس تجار الكرخ وباعته ، وتجار الأهواز والبصرة ، على تجار قريش ، فقد أخطأ مواضع القياس ، وجَهل أقدار العلل .

(١) أرد ، أي أنفع .

(٢) وأعز ، ساقطة من م .

(٣) المسيم : الراعي ، أسامها إسامة : خلاها ترعى ، ومثله سامها سوماً ، والسوام : الإبل الراعية تسوم حيث شاءت ، وهو اسم جمع للسائم والسائمة ، وميمها مخففة ، وضميبت في طبعة القاموس بالتشديد خطأ . وفي ب ، م : « لأثب السباع » ، صوابه في ط .

(٤) ب ، م : « من تدرسه » ط : « من تدريس » ، والوجه ما أثبت . وانظر ما أسلفت من حاشية على « ويدرسه القرآن » في أواخر الفصل الخامس ص ٣٥ . والضمير عائد إلى الصبي .

(٥) ب ، م : « يجمع » ، صوابه في ط .

(٦) ب فقط : « يدان بالياء » ، تحريف .

(٧) ب ، م : من حيلة السلطان « بالجيم . والمراد أنها لها علاقة بالسلطان .

قريش^(١) قومٌ لم يزل الله تعالى يقلبهم في الأرحام البريئة من الآفات^(٢) ، وينقلهم من الأصلاب السليمة من العاهات ، ويعيبهم لكل جسم^(٣) ، ويريبهم لكل عظيم .

ولو علم هذا القائل ما كانت قريش عليه في التجارة لعرف اختلاف السبل ، وتفاوت ما بين الطرق . ولو كانت علَّتهم في ذلك كعلة تجار الأبله^(٤) ، ومحتكرى أهل الحيرة ، لثلمت دقة التجارة في أغراضهم^(٥) ولنهك سخر التربح^(٦) من مروءاتهم ، ولصغر ذلك من أقدارهم في صدور العرب ، ولوضع من علوهم عند أهل الشرف . وكيف وقد ارتحلت إليهم الشعراء كما ارتحلت إلى الملوك العظماء ، فأسنوا لهم العطيّة ، ولم يقصروا عن غاية ، فسقوا الحجاج وأقاموا القرى لزوار الله تعالى ، وهم بوادٍ غير ذى زرع . فلو أنه كان معهم من الفضل ما يبهر العقول ، ومن المجد ما تحرج فيه العيون^(٧) ، لما أصلح طبائعهم الشيء الذى يفسد جميع الأمة^(٨) . ولقد أورث ذلك صدورهم من السعة بقدر ما أورث

(١) م فقط : « وقريش » .

(٢) ب ، م : « البرية » بالتسهيل .

(٣) عباه تعيبة وتميئة : هياه وأصلحه . م ، ط : « ويقيمهم » . وأثبت ما فى ب .

(٤) الأبله : بلدة على شاطئ دجلة البصرة ، وهى أقدم منها ، لأن البصرة مصرت فى أيام عمر ، وكانت الأبله حينئذ مدينة فيها مسالخ وقائد من قبل كسرى .

(٥) فى جميع الأصول : « أغراضهم » بالغين المعجمة ، وإنما يثلم العرض ، بالعين المهملة أى يظلم فيه ، وفى أساس البلاغة : « هذا مما يكلم الدين ويثلم اليقين » .

(٦) ب ، م : « التربح » ط : « الربح » ، والوجه ما أثبت من الجمع بينهما . والتربح : طلب الربح والمكسب .

(٧) حرجت عينه حرجاً : حارت ، قال ذو الرمة :

ترداد للعين إبهاجاً إذا سفرت وتخرج العين فيها حين تتقب

وقيل معناه أنها لا تنصرف ولا تطرف من شدة النظر . وفى جميع الأصول : « ما يخرج فيه العيون » وهو من ملح التصحيف .

(٨) ب ، م : « لما صلح » ، صوابه فى ط .

غيرهم من الضيق . ولو كانت سُبُلهم^(١) عند الملوك إذا وفدوا عليهم ،
أَوْ وَرَدُوا^(٢) بلادهم بالتجارات، سُبُل^(٣) غيرهم من التُّجَّار لما أَوْجَهُوهم
وقربوهم^(٤) ، ولَمَّا أَقاموا لهم قِرى الملوك وحبوهم بكرامة الخاص .
وإذا كانت قريش حُمساً تَنسَكُ في دينها ، وتَنالُه في عبادتها^(٥)
وكان مانعاً لهم من الغارات والسبأ ، ومن وطء النساء من جهة المغمم ،
ولذلك لم يثدوا البنات ولا ولدت منهم امرأة غيرهم من جهة السبأ^(٦) ،
ولا زوجوا أحداً من العرب حتى يتحمس ويدين بدينهم . ولذلك لما
صاروا إلى بناء الكعبة لم يُخرجوا في بنائها من أموالهم إلا موارِيثَ
آبائهم ونسائهم^(٧) ، خوفاً من أن يخالطه شيء من حرام ، إذ كانت^(٨)
أرباح التجارات مَخُوفاً عليها ذلك . فلما كانوا بوادٍ غير ذى زرع
ويحتاجون إلى الأقوات^(٩) ، وإقامة القيرى ، لم يجدوا بداً من أن
يتكلفوا ما يُعيشهم ويصلح شأنهم ، فأخذوا الإيلاف^(١٠) ، ورحلوا
إلى الملوك بالتجارات . فهذا هو السبب .

(١) ب : « سلبهم » . تحريف .

(٢) ب : « وأوردوا » .

(٣) ب ، م : « سبيل » .

(٤) وجهه السلطان توجيهاً ، وأوجهه إيجهاً : شرفه ، وأوجهته : صادفته وجيهاً .

(٥) تناله : تنسك وتتعبد . ط : « وتناله في عبادتها » ، تحريف .

(٦) ب ، م : « وغيرهم من جهة السبأ » . والمراد لم يعتدوا على نساء غيرهم من القبائل

الأخرى فيلدن لهم .

(٧) من أموالهم ، ساقطة من ب .

(٨) ب ، م : « إذا كانت » ، والوجه ما أثبت من ط .

(٩) ب ، م : « إلى الأوقات » ، والصواب في ط .

(١٠) الإيلاف : العهد والذمام والإجارة . وكان الإخوة الأربعة : هاشم ، وعبد شمس ،

والمطلب ، ونوفل ، بنو عبد مناف ، يجيرون قريشاً بميرهم ، وكانوا يسمون المحيرين . فأما

هاشم فإنه أخذ حبلاً من ملك الروم ، وأخذ نوفل حبلاً من كسرى ، وأخذ عبد شمس حبلاً من

التجاشى ، وأخذ المطلب حبلاً من ملوك حير ، فكان تجار قريش يختلفون إلى هذه الأمصار

بجبال هؤلاء الإخوة فلا يتعرض لهم .

فانظر كم بين علَّتْهم وعلَّةٍ غيرهم ! فيسرك بعد هذا أن يتحوَّل ابنك في مسلاخ صالح الزراريشي^(١) ، أو في طباع ابن بادام^(٢) ، أو في عقل ابن سامري^(٣) .

فإن زعموا أن أصحاب السلطان يعرض مكروه فيعلموا أن كل مسافرٍ فبعرض مكروه^(٤) ، وقد قال بعض الحكماء : « المسافر ومتاعه على قلت إلا من حفظ الله^(٥) » ، يعنى على هلاك .

وراكب البحر أشدَّ خطراً ، ومشتري طعام الأهواز أشدَّ تهوراً^(٦) ، ورافع الشراع بعرض هلكة . والمتعرض للملاحه^(٧) والمعرض نفسه للسباع أقلُّ شفقة^(٨) . وسكان الجزائر والسواحل أحقَّ بالتعرض ، وأولى بالخوف . والمنهوم بالطعام الردي^(٩) ، والمدمن للشراب أشبه بأصحاب التغيرير^(١٠) ، والمتباري في ذلك والمتزيّد منه أحقَّ بتوقُّع الحدّثان وحوادث الأزمان ، قد جرت عليه عادة الدهر^(١١) وسيرة الأيام . وهذا كله أحقُّ بالاهتمام .

(١) ب : « الذراريشي » ط : « الذريرى » ، وأثبت ما في م . وأصل معنى المسلاخ الجلد ، والمراد أن يكون مثله .

(٢) ط ، ب : « ابن آدم » ، وأثبت ما في م . وبادام ، من الأعلام الفارسية ، ويقال أيضاً بإدام . وانظر حواشي رسائل الجاحظ ٢ : ٢٩٢ .

(٣) ب ، ط : « وفي عقل » .

(٤) ط : « بعرض مكروه » .

(٥) الذى فى البيان ٢ : ١٠٥ واللسان (قلت) : « وقال أعرابي : إن المسافر ومتاعه لعل قلت إلا ما وق الله » . وفى جميع الأصول : « على قلة » تحريف .

(٦) التهور : السقوط ، والمراد التعرض للخطر .

(٧) فى جميع النسخ : « للملام » والوجه ما أثبت .

(٨) الشفقة : الخوف من وقوع مكروه . ولعله يعنى أنهما أكثر أمتاً من التاجر الذى يستعمل السفر .

(٩) ب ، م : « الردي » بالتسهيل .

(١٠) ب : « التغيرير » . والتغيرير : حمل النفس على الغرر ، وهو الخطر والهلكة .

(١١) سقطت كلمة « قد » من ط . وبدلها فى ب : « حتى » .

وإن كنت إلى الإشفاق تذهب ، وإلى إعطاء الحزم أكثر من نصيبه ، وكيف دار الأمر فإن التاجر قد استشعر الذلَّ ، وتغشَّى ثوب المذلة .

وصاحب السلطان قد تجاوز حدَّ العزِّ والهيبة . وإنما عيبه سُكر السلطان^(١) ، وإفراط التعظيم . قد استبطن بالعزِّ ، وظاهر بالبشر واستحكمت تجربته ، وبعُدت بصيرته حتى عرف مصلحة كلِّ مضر^(٢) ، وإصلاح كلِّ فاسد ، وإقامة كلِّ معوجِّ ، وعمارة كلِّ خرب .

ولا أعلم في الأرض أعمَّ إفلاساً ولا أشدَّ نكبةً ، ولا أكثر تحوُّلاً^(٣) من يُسر إلى عسر ، ولا رأينا الجوائح^(٤) إلى أحدٍ أهدى منها إلى أموال الصَّيرفة . فكيف يُقاس شأن قومٍ تعمهم المعاطب^(٥) بشأن قوم أهل السَّلامة فيهم أكثر ، والنكبات فيهم أقلَّ .

وبعد هذا فإني أرى ألا تستكرهه فتبغض إليه الأدب ، ولا تهمله فيعتاد اللهو .

على أنني لا أعلم في جميع الأرض شيئاً أجلبَ لجميع الفساد من قرناء السوء ، والفراغِ الفاضل عن الجَمَامِ^(٦) .

(١) هو ما يسمونه الملح بما يشبه الظم . وسكر السلطان : نشوته والشعور بالزهو . وفي اللسان : « السكر ثلاثة : سكر الشباب ، وسكر المال ، وسكر السلطان » . ط ، م : « شكر » بالشين المعجمة ، تحريف .

(٢) المصر : واحد الأمصار ، للمدينة الكبيرة . ط فقط : « كل مضر » ، تحريف .

(٣) ب : « تجولا » بالميم .

(٤) الجوائح : جمع جائحة ، وهي الشدة والنازلة العظيمة التي تجتاح المال ، أي تذهب به وفي جميع النسخ : « الجوائح » ، صوابه ما أثبت .

(٥) المعاطب : المهالك ، واحداً معطب . ب ، م : « المعاطر » بالراء ، صوابه في ط .

(٦) الجمام ، كسحاب ؛ الراحة . ط فقط : « الجهاد » محرف .

(٤ - رسائل الجاحظ)

درسه العلم^(١) ما كان فارغاً من أشغال الرجال ، ومطالب دوى
 الهمم . واحتل في أن تكون أحب إليه من أمه . ولا تستطيع أن
 يمحضك الميعة ، ويصني لك المودة مع كراهته لما تحمل إليه من ثقل
 التأديب عند من لم يبلغ^(٢) حال العارف بفضله^(٣) .

فاستخرج مكنون محبته ببر اللسان ، وبذل المال . ولهذا مقدار من
 جازه أفرط^(٤) . والإفراط سرف . ومن قصر عنه فرط ، والمفرط
 مضياع^(٥) .

ولا تستكثر هذا كله فإن بعض النعمة فيه تأتي على أضعاف
 النعمة^(٦) ، والذي تحاول من صلاح^(٧) أمر من تؤمل فيه أن يقوم
 في أهلك مقامك ، وإصلاح ما خلفت كقيامك ، لتحقيق بالحيلة عليه ،
 وبإعطائه^(٨) المجهود من نفسك .

وقال زكريا عليه السلام : ﴿ رب لا تدزني فرداً وأنت خير
 الوارثين^(٩) ﴾ . فعلم الله تبارك وتعالى ، فوهب له غلاماً ، وقال الله

(١) انظر للتدريس ماضى في حواشى ص ٣٥ ط : « في دراسة العلم » كأن الكلام متصل بما قبله .
 وهو تحريف .

(٢) ب ، م : « التأديب عنه من يبلغ » ، صوابه في ط .

(٣) أى العارف بفضل التأديب . وفي جميع الأصول : « بفضله » .

(٤) جازه : تجاوزه . وفي جميع الأصول : « من حازه » بالحاء المهملة ، تحريف .

(٥) م : « مضاع » .

(٦) كذا في جميع الأصول .

(٧) ط : « إصلاح » .

(٨) م ، ب : « وبإعطاء » .

(٩) الآية ٨٩ من سورة الأنبياء .

عز وجل: ﴿وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنثَىٰ﴾^(١).

اعلم أنه أعطاك ولدًا عَبْرَةَ عَيْنِ الْعَدُوِّ^(٢) ، وَقُرَّةَ عَيْنِ الصَّدِيقِ
الوَلِيِّ . فاحمد الله وأخلص في الدعاء ، وأكثر من الخير إن شاء الله تعالى .

(١) الآية ٣٦ من سورة آل عمران .

(٢) العبرة ، بالفتح : الدمة ، وفي أساس البلاغة : يقال أراه عبر عينيه ، وإنه لينظر إلى عبر عينيه ، أى ما يكرهه ويبيكى منه . ومنه قوله يصف رجلاً قبيحاً له امرأة حسناء : إذا ابتز عن أوصاله الثوب عندها رأته عبر عينها وما عنه محنس وفي جميع الأصول : « غيرة عين العدو » ، تحريف .

b - Eserin Türkçesi

BÖLÜM - I

Öğretmenler'in Tutum ve Davranışları :

Kızgınlık halinde Allah sana yardım etsin. Ve aşırı keyfi davranıştan seni korusun. Yüce Allah, sana verdiği gücü adalet sevgisine yöneltsin. Senin kalbine olaylar karşısında temkinli davranışı tercih etmeyi ilham etsin . Öğretmenlerden söz ederken sefihlerin ahmaklığı, câhillerin pervâsızlığı, serserilerin açık saçık konuşmaları,akıllıların ihtilâfı,filozofların kibirli davranışları, haddini bilmeyenlerin kendi kendilerine gururlanmaları ifadesini kullandın. Düşmanlık arayan düşmanlık bulur. Sana lâzım olmayan şeyi arayıp bulmana gerek yoktur.

BÖLÜM - II

Kalem, Yazı ve Kitap Hakkında :

Eğer kitâb, yani yazı olmasaydı, eskilerin haberleri bozulur ve bizden öncekilerin sözleri bize kadar ulaşmazdı. Zira dil, sadece karşındakine meramını anlatır. Kalem ise; yanında bulunmayanlara , senden önce geçenlere ve senden sonra gelecek olanlara da ulaştırır. Kalemin faydası daha umumidir. Divanlar da mevcudiyetlerini ona borçludurlar. Pâyitahtda oturan hükümdar ; çevresinin faaliyetlerini , onların giderilecek ihtiyaçlarını ve memleket sakinlerinin âsâyîşini sadece yazı ile idrak edebilir. Eğer yazı olmasaydı , ne tam tedbir alınır , ne de işler yolunda giderdi. Biz,din ve dünya saadetinin temellerini , ancak kitab ve hesap ile rayına oturabileceğimize inanıyoruz. Bizim; yazıyı yaratan, onu bize gösteren ve bizi ona teşvik eden Allah'tan başkasına minnetimiz yoktur. Allah'ın bize lütuf olarak verdiği ve geçimlerini bizim elimizden temin eden öğretmenlere de minnetimiz yoktur. İşte bunlar (öğretmenler) , senin hicvettiğin, kendilerinden şikâyetçi olduğun, kaba söz sarfettiğin ve de kendilerini delil olarak gösterdiğin, kişilerdir.Nitekim sen, küçüklerin kabahatlerini büyüklere yükleyerek, ihmalkârların tembelliğinden dolayı çalışkanları cezalandırdın. Çocukları yetiştirmede öğretmenlerin görevlerini aksatmaları halinde,çocukların babalarını haklı buldun.Fakat çocukların, kendilerinden bekleneni yapmada tembellik göstermeleri, onların öğrendikleri ve ezberledikleri şeylere gönül vermeyip, işi ciddiye almamaları halinde ise öğretmenleri suçladın.

Dolayısıyla öğretmenler, çocuklar sebebiyle, tay eğiten seyislerden ve davar

çobanlarından daha mutsuzdurlar.Eğer sen bu meseleye objektif olarak bakarsan, öğretmenlerin çocuklar için büyük bir nimet olduğunu ve bu hususta şükretmenin gerekli ve vacip olduğunu bilirsin.

BÖLÜM - III

Âlimler, Mü'minlerin Emîri Hz. Ali'nin " Kişinin değeri, yaptığı şeyin güzelliğine bağlıdır. " sözünden daha veciz, daha faydalı, daha şümullu, fazla açıkla mayı gerektirmeyen, anlamak istemiyeni ve anlatımda ihmal göstereni bu kadar hicveden başka bir söz bulunmadığında ittifak ettiler.

" Kişilerle müzakerede bulunmak, onların kalplerine nüfuz etmektir" diyen kişi güzel söylemiştir.

Hüküm sahibi, fikir adamı lider filozoflar, bir konu üzerinde düşünerek hü küm çıkarmak ve yorum getirmek yerine, ezber yolunu seçmeyi yani akli temyiz kudretinden mahrum bırakmayı hoş görmemişler ve şöyle demişlerdir: " Ezber, zihnin bir dalıdır".

Çünkü ezber yapan sadece mukalliddir, düşünerek hüküm çıkarmak ise, sahi bini gerçek bilgi ve güvenilirlik şerefine ulaştırır.

Kabul gören hüküm ve doğru verilen karara göre kişi ezberlemeye devam ettiği sürece hüküm çıkarma gücüne zarar verir, hüküm çıkarmaya devam ettiği sürece- her ne kadar ezberin mevki onun üzerinde olsa da - bu da ezbere zarar verir.

Kişi, her ne zaman ki düşünmeyi imal ederse, manalara kolayca ulaşamaz, ve ne zaman ki ezberi ihmal ederse, manalar kalbine yerleşmez ve kalbinde manaların sürekliliği az olur.

Ezberin tabiatı, hüküm çıkarmadan ayrıdır. Ki bu ikisinden yardım alındığı ve istifade edildiği herkesçe kabul edilmiştir. Elbette ki bu, kalbin bir şeye ihtiyaç duyması ve onu aşırı derecede istemesidir, onlarla bütünlük meydana gelir ve onlarla fazilet ortaya çıkar.

Ezber yapan kişi için üzerinde ittifak olunan bir başka sorun, ezberin yeri ve zamanıdır. Yer meselesine gelince; Kişi - ezber yapmak için - bir yer istediğinde hangisini tercih edecektir, yukarıyı mı ? aşağıyı mı ?

Ezberin zamanı konusuna gelince; Diğer vakitler değil, seher vakitleridir. Zira bu vakit istirahat vaktinden sonra, meşguliyet vaktinden öncedir. Çünkü çalışma için maslahat olan sınırlanmış bir vakit olduğu gibi, istirahat için yine - insan vücudu için - belirli bir dinlenme vakti vardır.

BÖLÜM - IV

Kralların, kendi çocukları için seçtikleri eğiticilere verdikleri öğütler, - çocuklarını eğitmedeki eğiticilerin hal ve hareketlerinin mükemmel olmasının önemi konusunda delil gösterilir. Nitekim Krallar, müeddibleri, çocuk eğitiminde ve şefkatlilikte zirvede oldukları anlaşılmadıkça ve görevlerini tam yapıp imtihanı başarmadıkça- çocuklarını eğitmek için onları görevlendirmediler.

Allah seni bağışlasın - eğer sen, nahivcilerin, aruzcuların, feraizcilerin, matematikçilerin ve hattatların sayısını öğrenmek istersen, onların çoğunun büyük lerin müeddibi ve küçüklerin muallimi olduğunu görürsün. Bizim onlar arasın dan; raviler, kadılar, hükümdarlar, Dâhî valiler, dâhîler, yiğitler, şairler, kuman danlar, hakikat savunucuları, soylular efendiler, savaşçılar, vezirler, edib ler,büyük yazar ve şairler, hitabet ve risale sahipleri, bütün belagat türlerinde adı geçenler, ata biniciler ve kahramanlar, değerli padişah sazandeleri, bilge alimler, iyi hoş insanlar ve iffetli gençlerden ne kadar bulduğumuzu zannedersin, tahmin edersin.

Kitabın sonuna varmadıkça ve son derece iyi niyetli olmadıkça karar verme. Zira sen, bile bile bunun dışına çıkarsan, kötülenirsin, şayet bilmiyerek yapmış san hatanı öğrenirsin.İyi niyetli davranmazsan, o zaman sana hüsn-ü zan besle yen kişiye de ciddiyyetten uzaktır, diyebilirim.

BÖLÜM - V

Öğretmen şöyle dedi :

İnsanların öğrenmeye ihtiyacı olduğu, hadis, tarih, şiir, aruz, nahiv, Kur'an, feraiz, hesap ve yazı v.s. gibi her konuda öğretmenleri olduğunu gördük.

Aynı şekilde, bizden öncekileri de, çocuklarına yazı yazmayı, hesap yapmayı ve savalice oyunu, ok atmak, mücesseme , yırtıcı kuş ile avlanmak, pen cekâz atma oyunu v.s. gibileri öğreten öğretmenler tuttuklarımızda gördük . Bundan önce, debbuk , sabatane'ye üfleme oyunu öğretmek için öğretmenler tuttuklarını gördük. Bundan sonra ise, ata binme, mızrak ve kılıç kullan ma, halter, güreş, koşu, sonra da astronomi, müzik, tıp, hendese, tavla ve sat ranç öğrenimi, def ve telli çalgılar, küçük taş oyunları ve her türlü zurna ve ney türü nefesli çalgılar çalmayı öğreten öğretmenler tuttuklarımızda gördük. Halk'a da, kendi çocuklarına çiftçilik, marangozluk, inşaatçılık, altın işlemeciliği, dikiş - nakış, deri işlemeciliği, boyacılık ve her türlü örgücülük gibi sanatlar öğrenmeyi emrediyorlardı .Evet, hatta bazı kuş türlerine ve bülbüllere müzik öğrettiler.

İnsanların, karga, kartal, papağan, Mekke ceylanı ismi verilen koyun, köpek, ayı, maymun, deve, at, katır, eşek ve fillere çeşitli yürüme şekillerini öğretti yorlardı. Sincap, kartal, şahin, kaplan, köpek ve çakallara da avlanmayı öğretti yorlardı.

Dört ayaklı hayvanlara öğütme aletlerini, Behatiye zıplamayı, hatta bu hayvanların yavaş, orta, hızlı, rahvan ve dört nala denilen yürümeye alışmalarını sağlı yorlardı. Ve her şey için öğreticilerin olduğunu gördük.

İnsana büyük âlemin soyundan gelen küçük alem denmesi, bıldırcın'ın yol göstermesi, devenin kını, aslanın atlayışı, tilkinin kurnazlığı ve kurdun saldırmaya gibi hayvanların çeşitli özelliklerinin insanda bulunmasından dolayıdır.

Bu özellikler, kimi zaman çok, kimi zaman az görülür.

Çünkü (insan), bütün sesleri ağızıyla taklid eder ve bütün resimleri eliyle ya par. Sonra Yüce Allah, insanı mantıklı hareket ve karar verme kabiliyetiyle diğer varlıklardan üstün kılmıştır.

Bununla birlikte bu sınıf öğreticiler arasında insanı eğitenin üstünlüğü gibi üstünlük yoktur. Çünkü, insan eiticisi tarih, nesir, mantık, münazara, sıfat, rivayete dayalı tüm dallardaki soru ve cevaplar; vezinli kasideler, rüçûze, müzdevic (ikişer beyitli şiir), escâ (kelime sonundaki harflerin aynı olması), bununla beraber, kitap, hesap ve buna benzer branşlarda insanları eğiten öğretmenlerden daha üstünlük olduğunu bilmiyoruz.

Bu konuda şöyle denmiştir : Muallim ismi ilimden, müeddib edepden türemiştir. Daha önce biz ilmin asıl, edebin fer' olduğunu öğrenmiştik.

Edep de ya bir huy, ya da bir rivayettir. Ancak ona genel manada müeddib ismi verilmiştir.

İlim, her faydalı şeyin temelidir ve ilimle iyilik kötülükten, helal haramdan, iki hayırlı şeyin arasındaki tercih ve iki kötü şey arasında mukayese edip daha az şer olanının bilinmesi yine ilim sâyesiyle olur.

İnsanların öğretmen tuttuğu, hak - batıl, israf - iktisad ve ciddiyet - şaka gibi konulara; kitap, hesap, şiir, nahv, feraiz, aruz, gökteki yıldızlarla yol takibetme, fal, gün ve ayların adları, baht, sohbetler, rivayet bilimleri... v.b. konuları öğreten öğreticiler dışında bu konulara hiç kimse temas etmedi.

Öğretmenler, onları hırçınlıktan alıkoyar, cemaatle namaz kılmayı emreder, Kur'an'ı öğretir, kaside ve rüçûze söyletmek suretiyle onların dillerini nazikleştirir, ihmalkarlara ceza verir, dersten kaçanları döver ve rivayet ilmini teşvik eder, ki rivayet ilmi, yarışma sebeplerinden biridir.

Yukarıdaki bu metod dışında ve bunun aksine metod takip eden öğretmen, şüphesiz hakir dir.

BÖLÜM - VI

Bir kavim edebiyatın mahrumiyet ve bunu elde etmenin şanssızlık olduğunu kabul ederek şairin şu beyitlerini okudu :

Ne zaman ki edebiyatımda memnun olduğum bir harf artırdımsa, beraberinde şanssızlık elde ettim.

Mesleğinde ustalıkla ilerleyen nereye yönelirse yönelsin o, şanssızdır.

Şiiri ile isteklerini elde eden şair ve edebi ile yüksek düzeylere gelen edib, edebın hayrını zikreden ve şiir söylemenin bereketini söyleyen kimseyi görmedik. İsteklerini elde edenlerin sayısı başarısız olanlardan daha fazla olduğu halde, onlardan birisi şanssız olduğunda, mahrum olan kişi edebiyatın ve şiirin şanssızlığından söz eder.

Bu konuda, her ne kadar karşılaştırma yaparsak da, Ebu Yakub el- Hureymi'yi tartamayız. Çünkü o, şiir ile kazandı ve edebiyatla mertebesi yükseldi. İnsanların çoğunluğunu bu sözü söylemeye sevk eden şey, - iş olsun, laf olsun diye - yeni kelime ve manalar bulmaktan başka bir şey değildir. Ki onlar, güçleri yettiği halde, - sahip olduğu - dil üstünlüğünü göstermek ve şaka kabilinden bir konuyu kaybetmek istemezler.

BÖLÜM - VII

Dediler ki : Çocuk, çocuktan daha anlayışlıdır. Ancak iki çocuk bir araya geldiklerinde bu durum daha bariz bir şekilde görülür. İki gafil, iki ahmak, iki aptal, iki kadının durumları da böyledir. Yüce Allah Kur'an- ı Kerim'de En'am suresinin 9. ayetinde buyuruyor ki :

" Eğer o'nu peygamberi bir melek yapsaydık, yine onu bir adam şeklinde gösterirdik. " Zira insanlar, kendi aralarında birbirlerinden kavrayış bakımından farklıdırlar ve birbirlerine muhtaçtırlar. Cenab-ı Allah'ın çocuklara verdiği kolaylıklardan birisi de, onların yapılarının ve anlayış seviyelerine yakın bir şekilde yaratılmış olmasıdır.

Haccâc, bir kavmin evinin önünden geçerken bir kadının anlamsız ve mantık dışı konuşmalarını duydu ve ona deli veya çocuk avutuyor , dedi.

Görmüyormusun insanların en güzel konuşanı, en iyi ifade edeni, zeki ve vakarlı olanı ; çocuğu konuşursa veya çocuğun hoşuna gidecek, onu oyalayacak sözler söylemesinde elbette çocukların akıl ölçülerine uygun olan sözleri seçer ve yine onların konuşma tarzlarına uygun olanı konuşur. Böyle durumlarda Allah'ın kendisine verdiği o güzel lafızları ve ilmi çocukla konuşurken bir tarafa bırakması gerekir. Aynı meslekte birleşenler arasında da doğru olan budur.

BÖLÜM - VIII

Çocuk Eğitimi Hakkındadır.

Nahiv ilmine gelince; çocuğu, şiir okuduğunda veya bir yazı yazdığında avamın yaptığı yanlışlardan selamete götürecekt kadarından fazla onun kalbini meşgul etme. Bundan fazlası, güzel ifade, veciz sözler ve atasözleri gibi daha faydalısı varken onunla meşgul etmek nafiledir. Nahiv ilmiyle; Gayeye ulaşmaya çalışmayan, fikirdeki kapalılığı açığa çıkarmaya gayret göstermeyen, onu meslek haline getiren, bilimi ülke ve insanların maslahatı için öğrenmeye gerek duymayanlar ancak nahiv ilmiyle aşırı derecede meşgul olabilecekleri gibi, başka bir geçim kaynağı ve işi olmayanlar - nahivle - meşgul olurlar.

Nahiv ilminin detayları sosyal ilişkilerde kullanılmaz ve gerek de duymaz. Çocuğa detaylı alan hesapları, Geometri ve Trigonometri hesapları hariç, basit alış - veriş hesaplarını öğretmekle yetinmek tercih edilen görüştür. öz konusu hesaplar ise devlet dairesinde görevli yetkililere muhsustur.

Benim görüşüme göre; işin temeli olan hesaplama işlerini en iyi şekilde öğrenmek, yazarlık ve iyi bir hattatlık sanatı elde etmekten daha yararlıdır. Çünkü; ifadenin doğru ve anlaşılır olması şartıyla, en kötü yazılar bile yeterli olmasına karşılık, hesap böyle hatayı kabul etmez. Sonra ona yazarların delillerini ve birbirine yakın kolay ifadelerle zor anlamlı ifadelere geçmeyi öğret. Yine O'na kısaltmalara gitmenin tadını ve yeterli kelimeleri kullanma rahatını tattır. Bunun yanında o'nu yapmacıklık ifadeleriyle nefret ettirmekten sakındır. Bunun en doğrusu, dinleyicinin anlacağı biçimde olup, yorum ve araştırmaya ihtiyaç duyulmayanıdır.

Gereğinden fazla manaya boğup, yapmacıklı zor ifadelerle mananın örtülü olmayanını seç. Söylediği sözün kendisi tarafından anlaşılır olduktan sonra, mananın kapalı olmasına rağmen - edebiyata hakim olan yazarın - dinleyicinin istenilen manayı anlayıp anlamamasına önem vermeyen nice kişiler vardır. Çünkü; mana hala kapalı olup, metin onu açıklamamıştır. Henüz mana gizliliğini korumakta olup, cümlede gereksiz ve boş bir zarf haline gelmiştir.

Edebiyatçıların en kötüsü, konuyu hazır lafzın anlaşılmaz ve gizli - kapalı olmasını isteyerek, kasetmek istediği manayı da sevdiği kelimeye çekerek onunla yapıştıran ve böylelikle manayı hazırlamadan önce kelimeleri hazırlayanlardır. Ki bunlar, Allah'ın bu manayı ifade etmede bir başka sözcük yaratmamış veya bu mananın ancak bu sözle ifade edilmesine izin vermişcesine manayı söze feda ederek birbirlerinden ayrılmaz hale getirenlerdir.

Edîb için en büyük felâket, tabiatının kötü, sözlerinin ağır, tarifinin zayıf, kendini beğenen ve edebiyatçılardan biri olarak görünmeye aşırı istekli, diğer yazarların isimlerini kullanmadan alıntılar yaparak kapalı ifadeleri zorlaştırandır. Böyle olunca, kullanılması gereken ile kullanılması gerekmeyen arasındaki fark, edebiyatçı tarafından belirtilmiş olmuyor.

Özetle : Her yüce mananın veya basit mananın, şaka olan veya ciddi olanının, kesin olanın veya değeri olmayanın kendine mutabık bir lafzı vardır ki, bu lafız onun hakkı, şansı ve onu aşmayacak veya o manayı ifade etmekten âciz kalmayacak şekilde onun nasibidir.

Manadan yararlanmak için büyük alimlerin ve edebiyatçıların eserlerini okuyan doğru yolda olup yalnız söz yararı için bu eserlere bakan ise yanlış yoldadır. Bu tür yerlerdeki zarar, sözlerin taşıdığı mana ölçüsü kadardır. Çünkü, hedefini söze bağlayan kimsenin hırsı ve onu küçümsemesi, kelimeyi zamanı gelmeden ve esas kendi yeri olmayan yerlere koymaya sevk eder. Bunun içindir ki bazı şairler, meslektaşları için şöyle derler :

" Ben, senden daha iyi şairim. ", peki niçin sorusuna; Çünkü ben beyiti ve onun kardeşini söylerim, sen ise beyiti ve onun amca oğlunu söylersin (beyitler arasında insicam yok manasında) diye ceap verirlerdi.

Ancak o, bir fikir sporu ve siyasettir. Arkadaş, ya yapıcıdır ya da yıkıcıdır. İnsanın uygun tabiatlı ve bir ağırlığı olması gerekir.

Sözler, ya faydalı ya da zararlıdır. Faydalı yönü, duyu organlarında dolaşarak kalpte karar kılması ve gönülde olgunlaşır zamanla tamamen yerleşip kaynaşmasıdır. Dolayısıyla en iyi sonuç ve en güzel meyve, ortaya çıkar. Çünkü böyle olunca ifade, sahibinin zorlanmadan ve başkalarına ait sözleri gasp veya habersiz alma gibi durumlar olmaksızın ortaya çıkar. Çünkü hedef, belirli bir şey olmayıp, yalnız ona itimat etmek de değildir. Bir şeyin gönülde yerleşip orada karar kılması ve gelişip meyve vermesiyle, o şeyin gönülde muhayyer olup lâfızların zorlanması ve başkalarından gaspedilmesi arasında bâriz fark vardır. Belâğat sahibi, yavaşlık, acz, hırsızlık ve başkasından faydalanma yoluna tevessül ederse, başarıya ulaşamaz, bu adeti bırakması, zor olur ve ona acziyet hakim olur, kötü adet onu bitirir helak eder.

Zararlı yönü : Belirli kitaptan veya belirli kimseden belirli sözleri ezberleyip sonra bu lafızlara mana hazırlamasıdır ki bu, ancak yoksun, cimri, hırsız ve acizlerin işidir. Bu kişi, kendi sözlerini sevmeyen, manaları zorlaştıran, üslubu bozuk ve yazma sanatı karma karışık olandır. Bu kimsenin sözleri, söz eleştirmenlerinin ve mana ustalarının eline geçerse, onun bilgisini hafife alırlar ve aklını küçümserler.

Sonra şunu iyi bil ki; her şeyde hoş görülme şey, çirkindir. Nerede olursa olsun kötü karşılanır. Zirve sayılan yerlerde daha çirkin, belağattada daha kötüdür.

Sözlerin kişinin kendi ağzından duyulması ve kendisinde serdedilmesi, kitapların da ebedi olmayışı ne güzel bir durumdur.

Kitapların en iyisi, baktığında güzelliği seni hoşnut eden ve başka mana aramaya ihtiyaç hissettirmeyendir.

BÖLÜM - IX

LİVATA'NIN KÖTÜLÜĞÜ HAKKINDADIR

BÖLÜM - X

Ebâ Amr lakabı ile tanınan, Ehtem ailesinin reisi olup, dil belağatı, kalem, terceme, yeni manalar üretme ve tarih yazma konusunda önder olan Abdullah İbn Mukaffa muallim ve belağat sahibi ediplerdendir. Aynı şekilde cesur ve iyi bir at binicisiydi. Şiir söylemek istediğinde söyleyebilirdi. Her türlü konuşmaya girerdi. Ondan, az veya çok daha güzeleni yapan yoktu. Makaleleri anlatımda konuya hakimdi. Kendisine güvenenin neden güvendiğini ve gururlanan kişinin niçin gururlandığını bilmez. - Bu hususta söylenenleri - anlamak istersen ve şayet sen fikir adamlarından ve kelamcılarının en seçkinlerinden isen, onun risalesinin sonuna bakmak suretiyle buna itibar et. Sen onu, kavmin meselelerini en iyi şekilde anlatan ve onları hicvettiği noktalarda ağır giriş yapan olarak bulursun.

Kişi bazen bir veya iki ilimde iyi olabilir. Bu durumuyla aklının her şeye nüfuz edeceğini zanneder. Nitekim nahiv ve aruz ilimlerine iyice vakıf olduktan sonra, hitabet ilmi, hatta şarkı bestekarlığı bile yapabileceğini iddia ederek Yüce Allahın şaşırtması dışında hiç kimsenin ona ulaşamayacağı derecede bir cehalete varan Halil bin Ahmed'in başına gelen durum gibi. Allah bizi onun düştüğü cehalete düşmekten korusun ve bizi onun gibi cehalet şaşkınlığı ile imtihan etmesin.

BÖLÜM - X - M

Ki bu iki cahiliye devri şairi, yapmacıktan ve devrik cümle kullanmaktan uzaktırlar.

BÖLÜM - XI

Her ne kadar hepsinin yapılması gerekse de, ibadetlerin özelliklerinden biri de, Yüce ve izzet sahibi olan Allah hakkında hüsn-ü zün'dan başka, ne kısa vadede daha

faydalı ve ne de daha uzun vadede daha faziletli bir şey yoktur.

Bilesin ki, insanların en akıllısı sultan ve onunla ilişkili olmaya ihtiyaç duyan kişidir. Kendisine duyulan ihtiyaç kadar ona hile kapısı açılır ve çeşitli bahaneler gösterilir. Hayvan seyisinin hayvanlara üstünlüğü ile, yöneticinin yönettiği topluma üstünlüğü ile, yöneticinin yönettiği topluma olan üstünlüğü birbirine ne kadar da yakındır ! Şayet develeri otlatan kişi olmasaydı, bu hayvanlara yırtıcı hayvanlar saldırdı. Tıpkı bunun gibi, sultan olmasaydı insanlar birbirlerini yerlerdi.

Bence Ebu Hanifenin kitaplarını okutma konusunda; eğitimcilerin " Kuyumculara yolla " sözlerine itibar etme. Zira sarraflık, kitap ve hesap işlerini içerdiği gibi, mal çeşitleri bilini de içeriyor. Her halükarda sultana ihtiyaç kaçınılmazdır.

" Kureyşliler Tüccar idiler " diyenlerin sözlerine de itibar etme !... Çünkü böyle bir ölçü her zaman geçerli olmadığı gibi, ölçü de alınmaz. Kerh tacirleri, esnafları ve Ehvaz ile Basra tacirlerini Kureyş tacirleriyle mukayase eden kimse, mukayesenin odak noktasında çelişkiye düşmüş ve sebepleri değerlendirmede hata etmiş olur.

Kureyş ise; Allahü Teala onları yeryüzü afetlerinden hastaliksız ana rahimlerinde muhafaza etmekte, arızasız ve hastaliksız nesiller meydana getirmekte, kendilerine en büyük kişi ile islah etmekte ve büyük kişi ile onları eğitmektedir.

Bu iddiayı ortaya atan kişi, Kureyş'in ticaretteki karakterini bilseydi, bu mukayasenin ne kadar farklı ve yolların ne kadar ayrı olduğunu anlardı. Kureyşlilerin ticaret ahlakı, ubulle tacirlerinin karakterleri ve Hire halkı stokçularının ki gibi olsaydı, ticaret, Kureyşlilerin şereflerinde kara damga ve değersiz kazanç sahibi kılacaktı ve Kureyşlilerin şerefini düşürecekti.

Hal böyleyken şairler, büyük kralların methiyeler ve nimetler almak için yanına gittikleri gibi Kureyşlilerin yanına da gidiyorlardı. Kureyşlilerde onlara bolca hediyeler veriyorlar, hiç bir isteklerini reddetmiyorlar ve bundan başka, kendileri çorak bir arazide oldukları halde Allahın misafiri hacılara nasıl ziyafet veriyorlar ve onlara su veriyorlardı. Üstelik onlarda akıllılara durgunluk verecek derecede çok para bulunup, göz kamaştırıcı bir zenginliğe sahip olsalrdı, milletleri fesada götüren şey onların huylarını düzeltemezdi. Tüm bunlar, diğer tacirlere mutsuzluk kazandırırken, Kureyşlilere mutluluk kazandırmıştır. Şayet Kureyş tacirleri, Kralların memleketlerine vardıklarında kendilerini ziyaret edip, diğer milletlerin davrandıkları gibi davransalardı, Krallar, Kureyş tacirlerine ikram ve yakınlık göstermez, Krallar gibi ziyafet çekip özel muamele etmezlerdi.

Kureyş, dinine bağlı ve ibadetinde şuurlu olduğu için diğer kabilelere savaş açmaz, esir kadın almaz, kazanç maksadıyla kadınlarla cinsi ilişkide bulunmazdı.

Bunun içindir ki, diri diri kızlarını gömmemişler, esir veya köle kadınlarla bile gayr-i meşru çocuk dünyaya getirmemişler, kızlarını diğer kabilelere, kendi dinlerine

girip şuurlanmadıkça vermemişlerdir. Ve bunun içindir ki, kâbeyi yeniden inşa etmek istediklerinde, buna haram mal karıştırmak korkusuyla ancak kadınlarından ve atalarından kalan miras malı harcamışlardır.

Zira, ticaret kazancı böyle bir endişe taşırdı. Çünkü onlar, tarıma elverişsiz bir vadide yaşıyorlar, azığa ve misafire ikramda bulunmaya ihtiyaçları vardır. Onlar, durumlarını iyileştirmek için, yaşantılarını düzeltecek ticaretten başka çare bulamayıp, o devirde bulunan Krallarla ticaret yaptılar. İşte onların tüccar olmalarının sebebi budur.

Öyleyse onları ticarete sevkeden sebep ile diğerlerini ticarete sevkeden sebepleri ince. Senin oğlunun; Salih ez-Zerazürîşi tipi, İbn-ü Badâm'ın karakteri ve İbn-ü Samiri'nin zihniyetinde olması seni memnun eder mi ?

Şayet şöyle bir iddia ortaya atılsa :

" Her hükümdar, mutlaka bir kötülük taşır. " Bu idiada bulunanlar bilsinler ki, her yolcu, tehlikeye maruzdur. Bazı filozoflar da şöyle demişlerdir : " Her yolcu ve eşyaları - Allahın koruduğu hariç - tehlikededir."

Deniz yolculuğunun riski daha fazladır. Ehvaz (kabile) yiyeceklerini alan, çok aldemiş olur. Yelkeni açan, tehlikeye maruzdur. Denizciliğin ve yırtıcı hayvanların tehlikesine maruz olan kişinin şefkati az olur. Ada ve sahil sakinleri böyle şeylere çok maruz olup, daha çok korkaktırlar. Kötü yiyeceklere alışanlar ve alkolikler, düşüncesizce hareket edenlerin durumuna düşerler. Bu gibi şeyleri devamlı ister, halinde bulunanlar, zamanın kötü olaylarına ve belalarına maruz kalırlar. Zira, zaman bunu göstermiştir. İşte bunların tümü, dikkat edilmesi gereken hususlardır.

Eğer sen, cesaretsizliği tercih eder, kararlılığa gereğinden fazla önem verirsen, o halde tacir nasıl mezelleti göze alıp, zillet elbisesine bürünmüştür.

Hükümdar, heybet ve şeref haddini aşmıştır. Ne var ki sultan'ın tek eksikliği iktidar sarhoşluğu ve aşırı saygı görmektir. Güç ile gizlemiş, umutla ortaya çıkmış, tecrübe sahibi olmuş ileriye görenlerden olmuştur ki, her şehrin çıkarımı kavramış, her bozulanının çaresini bulmuş, her eğriyi düzeltmeyi ve her tamir etmeyi anlamıştır.

Yeryüzünde sarrafların başına gelen, köklü iflas, şiddetli musibet, bolluktan darlığa dönüş felaket gibisinin bir kimsenin başına geldiğini ne gördük, ne de biliyorum. O halde, musibetler içinde bulunan bir milletin durumu, hastalıklı ve perişan olanların sayıca az olduğu bir milletle nasıl mukayese edilebilir.

Bütün bunlardan sonra bence, onu zorlama ki eğitimden nefret etmesin ve onu ihmal etme ki eğlenceye alışmasın.

Buna rağmen, yeryüzündeki tüm kötülükleri kazandıran, kötü arkadaş ve istirahat manası taşımayan boş zamandan başka kötü bir şey bilmiyorum.

Büyüklerin karakterlerini almadığı ve hiçmetli insanlardan istifade etmediği

zamanlarda ona ilim öğret, ders ver. O'na annesinden daha sevimli görün. Eğitimin faziletini kavrayacak yaşa gelmeyen çocuğa verdiği eğitimin ağırlığı onda bir nefret uyandırıyor, sana karşı olan sadakati içtenlikle olmayıp, senin için iyi düşünmez.

Bunun için, O'nun sana olan sevgisinin içyüzünü tatlı dil ve para ile ortaya çıkart. Bunun da bir ölçüsü vardır. Onu aşan ifrat yapmış olur ve ifrat ta israftır. Bu sınırdan daha az derecesi ile davranmış gösteren ise tefrit yapmış olur ve tefrit eden de kaybedendir.

Tüm bunları ona çok görme. Zira, azıcık bir iyiliğin karşılığını kat kat alırsın. Senden sonra geriye bıraktığın şeyleri senin yerine çekip çevirecek ve idare edeceğini ümit ettiğin kişi, senin tarafından her türlü gayret ve titizliğin gösterilmesine müstehaktır.

Zekeriyya Aleyhisselam şöyle buyurmuşlardır :

" Rabbim beni çocuksuz bırakma, sen varislerin en iyisisin. " diye dua etmişti. Allah-ü Teala bunu bilip ona bir oğlan bağışladı. Yine Cenab-ü Allah şöyle buyurmuştur :

" Erkek, kız gibi değildir. " Âli imrân (36)

Bil ki Allah düşmana mutsuzluk, iyi dostu ise mutluluk veren bir oğlan vermiştir sana . Bunun için Allaha hamd edip, içten dua et ve Allahın izniyle çok hayır işle.

SONUÇ

Çalışmamıza konu olan ve adından da anlaşıldığı gibi, öğretmenlere-eğitime yönelik Câhız'ın bu eserinde işlediği özellikle ve hassasiyetle üzerinde durduğu noktaların hemen hemen hepsi günümüzde de eğitim yönünden önemini muhafaza etmektedir.

Câhız, risalenin I. II. V.ve VII. bölümlerinde, öğretmenlik mesleğinin değeri ve şerefliliği, bu mesleğin zorlukları, öğretmenlerin görev sırasındaki tutum ve davranışları, rastgele kişilerce icra edilebilecek bir hizmet olmayıp, liyakatli kişilerce yerine getirilmesi gereken hassas bir görev olduğunu özellikle vurgulanmış ve bazı önerilerde bulunmuştur.

Câhız'a bu noktalarda tamamen katılıyoruz. Bizim de kendisiyle paylaştığımız ortak noktalardır. Ancak, risâlenin beşinci bölümündeki; " Öğretmenler, tembelleme ceza verir, dersten kaçanları döver v.s. " görüşüne katılmıyoruz ve hiç de tasvip etmiyoruz. Çünkü ideal öğretmen, çocukları döverek eğiten değil, sözle, nasihatle, konunun önemini anlatıp sevdirecek öğretmenin ve eğitendir. Yine buna bağlı olarak söylediği; " Yukarıdaki bu metod dışında ve bunun aksine metod takibeden öğretmen, şüphesiz hakirdir. " sözüne de aynı şekilde katılmıyoruz. Zira Câhız'ın bu sözüyle önerdiği metod olmayıp, genel geçerliliği olmayan keyfi bir davranıştır. Bunun ölçüsü nedir ? Herkesin davranış biçimine ve keyfine hevasına göre değişecek bir uygulamadır. Câhız'ın beşinci bölümündeki bu sözü, I. bölümdeki öğretmenlere seslendiği; " Kızgınlık halinde Allah sana yardım etsin. Ve aşırı keyfi davranıştan seni korusun " sözüne bizce ters düşmekte ve tenakuz teşkil etmektedir. Bu tür eğitim-öğretim metodu asrımızda tutarlı ve geçerli olmayıp, toplumsal yapımıza da uygun değildir.

Risâlenin beşinci bölümünde değinmiş olduğu; " Ezber-ilim-İstinbat (hüküm çıkarma) " konularının iç içe ve birbirlerini tamamlayan unsurlar olduğu ve ilim adamının hedefi olan " İlim ve İstinbat "ın "ezber"siz olamayacağı, ancak yerli yerince olması gereğine işaret buyurmaktadır. Câhız'ın bu görüşüne katılıyoruz. Zira ezber, ilim yoluna girenlerin tutumları gereken önemli bir yoldur. Ezbersiz ilim olmaz.

Diğer taraftan, risâlenin 7. ve 8. bölümünde çocuk eğiten kişilerin, çocuğun anlayabileceği hitap şekli kullanmaları, ağır ve edebi cümlelerden sakınmaları gereğine işaret ederken, çocuğu kabiliyeti doğrultusunda eğitim-öğretime tabi tutup, toplumsal hayatta lazım olmayacak bilgilere boğmamaya ve branşlaşmaya gidilmesi gereği üzerinde durmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- ATAY, Hüseyin, Kur'an'a Göre İslâm'ın Temel Kuralları, M.E.B. yay. İst. 1991.
- BILGIN, Beyza. Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, A.Ü.İ.F. yay. Ank. 1988.
- BROCKELMANN, CARL. Gensichte Der Arabischen Literatur, Leiden E.J. Brill 1943, Printed in the Netherland, GAL I. s.153, sayı I, s.239-247, A.Ü.İ.F. Kütüphanesi, yer no: 8403.
- CÂHİZ, El-Beyân ve't-Tebyin.
- CÂNÂN, İbrahim. Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi. Akçağ yay. 1. baskı 1989 Ankara.
- CİLÂCİ, Osman. Hıristiyanlığa Reddiye (CÂHİZ), Tekin Kitabevi Konya-1992.
- ÇAĞLAYAN, Mehmet. İslamda Eğitim, Nur Basımevi, Konya.
- ÇELEBİ, Ahmet. Trc. Ali Yardım, İslamda Eğitim Öğretim Tarihi, Damla yayınevi İstanbul-1983.
- DAĞ, Mehmet ve H.R. Öymen
- HEYET, Eğitim Psikoloji, Devlet kitapları (M.E.G.S.B.), Emel matbaacılık San. Ankara 1988, 2. basılış.
- İBN MÂCE, Mukaddime, 17.
- KUTUB, Seyyîd. Fi Zilâli'l Kur'an, Hikmet yayınevi İst.
- MEVDUDİ, TEFHİMÜ'L-KUR'AN, Kur'anın Anlamı ve Tefsiri , İnsan yayınları İstanbul-1986.
- MÜSLİM, VIII. C.
- OKIÇ, M. Tayyib. İslamiyette Kadın Öğretimi, Diy. işl. Bşk. yay. Ank-1978.
- ÖCAL, Mustafa. Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar, T.D.V. yay. Ank-1990.
- ÖZBEK, Abdullah. Bir Eğitimci olarak Hz. Muhammed, selam yayınevi, 1988-Konya.
- ÖZER, Ali. Mehmet Âkif ve Eğitim, İzmir İlahiyat Fak. Vakfı yay. İzmir-1991
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, E'mile, İst. 1925-1961, Trc. Heyet.
- SARICA, Salih ve Gündüz, Mustafa. Güzel Konuşma ve Yazma. Fil yay. 6. Bas-kı, 1981-İstanbul.
- TütüNCü, Mehmet. Türk-İslam Eğitimcisi ZERNUCÎ, İzmir-1991.
- YAVUZ, A. Fikri, Kur'an-ı Kerim ve Meâli Âlîsi, Sönmez Neşriyat-İstanbul.
- YAVUZ, Y. Vehbi. İmam Burhanuddin Ez-Zernuci, Tâlimul-Muteallim (İslamda Eğitim ve Öğretim Metodu), Beyazıt-İstanbul (?)